

ΤΑ ΠΡΟΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ μαρτυρία τῶν Πατέρων περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς
τῆς Εὐαγγελικῆς Παραδόσεως καὶ ἡ ἀξία
τῶν Πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων.

Υ Π Ο

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ - ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΠ. ΖΑΦΕΙΡΗ

Μητροπολίτου Γαρδικίου

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἀπὸ τῆς τελευταίας τριακονταετίας καὶ ἐντεῦθεν ἤρχισε νὰ ἐρευνᾶται μετὰ μεγάλης προσοχῆς ἡ ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ θεολόγου καὶ σινολογίου τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου τῆς Κ. Δ. Hermann von Soden διατυπωθεῖσα γνώμη, δι' ἧς ἀποδίδεται μεγίστη ἀξία καὶ σημασία εἰς τὰς πατερικὰς παραθέσεις τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου. Ἐκτοτε θεολόγοι τῆς τε Ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, ἀσχοληθέντες περὶ τὴν προβληματολογίαν τῶν βιβλικῶν ἀποσπασμάτων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, κατέληξαν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι ταῦτα δύνανται νὰ συμβάλωσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου διὰ τὸ λίαν δυσχερὲς αὐτῆς ἔργον, ὅπερ, κατὰ θάσιν, συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὸ ἐνδὸν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου.

Ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἐπαναλαμβάνει ὅσα ἤδη ὑπὸ ἄλλων δυτικῶν θεολόγων, κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ ὑπὸ διάφορον προοπτικὴν ἐλέγχθησαν. Τοῦναντίον, αὕτη, λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν, σκοπεῖ νὰ προχωρήσῃ ἔτι περαιτέρω καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς παρθένους τομεῖς τοῦ κλάδου τῶν Βιβλικῶν Μελετῶν, ὡς εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ τομεὺς τῶν ὑφισταμένων σχέσεων τοῦ κειμένου (ἢ τῶν κειμένων) τῶν Πατέρων πρὸς τὴν προαναθεωρητικὴν μορφήν τοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων, ἰδίᾳ δὲ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τῶν βιβλικῶν παραθέσεων τῶν Συγγραφέων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν παράδοσιν τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκριβῶς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος τούτου περὶ τῶν σχέσεων ἀφ' ἐνὸς μὲν μεταξὺ ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ὑπὸ τῶν Πα-

τέρων διασωθέντος ἱεροῦ καὶ θεοπνεύστου κειμένου, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ μεταξὺ τῆς προανατεθεωρημένης μορφῆς τοῦ κειμένου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου (ἢ τῶν κειμένων) τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἑκκλησιαστικῶν Συγγραφέων ἀνελάθομεν, ὁρμώμενοι ἐκ τῆς σκέψεως, δι' αὐτῆς ἠθέλον τοῦλάχιστον διασαφηνισθῆ σημεῖα τινὰ ἀφορῶντα ἔνθεν μὲν εἰς τὰς δυνατότητας ἐξευρέσεως ἀπαντήσεως ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου, εἰς δὲ περιῆλθον αἱ ἔρυναι τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ἐτέρωθεν δὲ εἰς τὸν ἰσθμὸν παρακολουθήσεως τῆς, προϊόντος τοῦ χρόνου ἐν τοῖς κόλποις πάντοτε τῆς Ἑκκλησίας, λαβούσης χώραν ἐξελλίξεως τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.

Ἡ σκέψις ἡμῶν αὕτη ἐδικαιώθη. Διότι ἐκ συστηματικῆς διερευνήσεως τοῦ θέματος περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ κειμένου (ἢ τῶν κειμένων) τῶν Πατέρων καὶ τῆς ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως προέκυψαν, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ στοιχεῖα τινὰ ἐπιβεβαιοῦντα τὴν ἂποψιν, δι' τὸ «προεσαγγελικὸν κείμενον», ἢ ἡ ἀποστολικὴ εὐαγγελικὴ παράδοσις τῆς Ἑκκλησίας, ἢ καὶ ἄλλην ἀνάλογον ὁρολογίαν «ἢ πρωταρχικὴ — ἄγραφος — κατήχησις» τῆς ἀρχηγόνου Ἑκκλησίας, δὲν ἐξηφανίσθη εὐθὺς μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς τεσσάρων κανονικῶν Εὐαγγελίων, ἀλλὰ τοῦναντίον, δι' αὕτη ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ καὶ ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας, ὡς τι ἀρρήκτως συνφανθὲν μετὰ πάσης ἀνεξαιρέτως ἐκφάνσεως τῆς καθόλου ζωῆς καὶ δράσεως τῆς πρώτης Ἀποστολικῆς Ἑκκλησίας.

Ἡ χρῆσις τῆς ἐν λόγῳ ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως, τὸ ἄλλως λεγόμενον «προεσαγγελικὸν κείμενον», δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τοὺς χρόνους τῶν Ἀποστόλων ἢ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ πέραν τούτων, καὶ δὴ καὶ μέχρις αὐτῆς ταύτης τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱστορικοῦ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας, ὅστις, μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Διδασκάλων, μαρτυρεῖ οὐ μόνον περὶ τῆς χειρογράφου καὶ τῆς προανατεθεωρημένης μορφῆς τοῦ κειμένου τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἀλλὰ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, καὶ περὶ τῆς προεσαγγελικῆς αὐτοῦ μορφῆς. Βεβαίως ἡ ἐπιβίωσις αὕτη τοῦ ἐν λόγῳ «προεσαγγελικοῦ κειμένου» (τῆς ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως) μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐσεβίου δὲν σημαίνει ποσῶς, δι' τοῦτο εἶχε τὸ ἴδιον σφρῖγος καὶ δι' ἔτυχε τῆς αὐτῆς χρήσεως καὶ διαδόσεως, τὴν ὁποίαν ἔσχε πρὸ τῆς συντάξεως τῶν Εὐαγγελίων, τῶν ὁποίων ἡ διάδοσις ἤρχισε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐπιταχύνηται, καὶ δὴ καὶ μετὰ γοργὸν ρυθμὸν, μέχρι τῆς τελικῆς αὐτοῦ ἐπικρατήσεως, γενομένης, ὡς γνωστὸν, εἰς βάρος τῆς μόνης πρὸ αὐτῶν ὀφισταμένης ζωῆς ἢ ἀγράφου παραδόσεως τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου.

Ἡ παρούσα μελέτη διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει ἐξετάζομεν, συστηματικῶς τῷ ἱερώ, τὰς γνώμας τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τοῦ προκαταρκτικοῦ, καὶ περὶ τοῦ προανατεθεωρημένου κειμένου. Ἀσκοῦντες τὴν ἀνάλογον κριτικὴν, λαμβάνομεν τὴν δέουσαν θέσιν ἔναντι τῶν κατὰ καιροὺς διατυπωθεισῶν ποικίλων θεωριῶν.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει σιηρίζομεν τὴν ἰδίαν ἡμῶν θεωρίαν περὶ τῆς διὰ μέσον τῶν Πατέρων καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων ἐπιβιώσεως ὥρισμένων τινῶν ἰχνῶν τῆς προανατεθεωρημένης μορφῆς τοῦ θεοπνεύστου εὐαγγελικοῦ κειμένου, ὡς καὶ τῆς καιρίας μορφῆς τῆς ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως.

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη συμβάλλει — νομίζομεν — εἰς τὰς προσπάθειάς τῶν εἰδημόνων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου πρὸς ἀποκατάστασιν, κατὰ τὸ δυνατόν πάντοτε, τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., φωτίζει τὴν σκοτεινὴν προεσαγγελικὴν ἢ προσυνοπτικὴν λεγομένην περίοδον, ἐξηγεῖ ὥρισμένας πτυχὰς τῆς ἱστορίας τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένου, διαγράφει νέους ὁρίζοντας διὰ τὸ μέλλον τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, καθορίζουσα τὸ ἀπώτερον αὐτῆς ἀντικείμενον ἐρεῦνης, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως τονίζει τὴν ἀνεκτίμητον ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα τῆς λατρείας, ὡς καὶ τῶν τύπων τῆς ζωῆς καὶ ἀγράφου ἐκφορᾶς αὐτῆς ἐν τῇ πρωτοχριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς θεβαίου καὶ ἀσφαλοῦς μέσου διαμορφώσεως, διατηρήσεως, διαδόσεως καὶ ἐρμηνείας τῆς ἀρχικῶς προφορικῆς καὶ εἰτα καὶ γραπτῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, εἶναι καρπὸς τοῦ Παναγίου Πνεύματος τοῦ ἐμπνεύσαντος καὶ καθοδηγήσαντος τοὺς Ἱεροὺς Συγγραφεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

*
* *

Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὅλου θέματος ἐνεφάνισεν ἐναλλαγὰς φάσεων καὶ ἀδιάλειπτον ἐνδιαφέρον. Παρέσχε δὲ πολλὰς εὐκαιρίας, ἵνα τεθῶσι νέα συναφῇ προβλήματα, ἀναλυόμενα ἐν παρόδῳ, εἰς τὰς μακρὰς πολλὰκις ὑποσημειώσεις τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου. Ἡ κατὰ βάθος καὶ πλάτος ἐξονυχιστικὴ διαπραγμάτευσις τοῦ ὅλου θέματος κατέστησεν ἀδύνατον τὴν ἀποφυγὴν ὥρισμένων ἐπαναλήψεων. Ζητοῦμεν τὴν ἐν προκειμένῳ συγγνώμην τοῦ φιλεπιστήμονος ἀναγνώστου.

† Ο ΓΑΡΔΙΚΙΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ
(Γεράσιμος ΖΑΦΕΙΡΗΣ)

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ASTI	Annual of the Swedish Theological Institut (Jerusalem)
ATR	Anglican Theological Review.
AW	H. G. OPITZ, Athanasius Werke, 1934ff.
BaptQ	Baptist Quarterly.
BETS	Bulletin of the evangelical theological Society .
BJRL	Bulletin of John Ryland's Library, Manchester.
Bibl	Biblica.
BL	Bibel und Leben.
BZ	Biblische Zeitschrift, 1903 ff.
BzFchrTh	Beiträge zur Förderung christlicher Theologie, Gütersloh, 1897ff.
BZNW	Beihefte zur Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft.
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
DArchLit	Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
ΔBM	Δελτίον Βιβλικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι.
DBS	Dictionnaire de la Bible, Supplément, 1928 ff.
EB	Estudios Biblicos.
EcB	Encyclopaedia biblica. Ed. Thomas Kelly Cheune, London.
ΕΕΘΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1924 ἔξ.
ERE	Encyclopaedia of Religion and Ethics, Edinburgh.
ET	The Expository Times, Edinburgh, 1899 ff.
EThL	Ephemerides theologicae Lovanienses, Louvain.
EThr	Études Théologiques et Religieuses.
EvQ	Evangelical Quarterly.
EvTh	Evangelische Theologie.
Ex	The Expositor, London, 1882 ff.
FRLANT	Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments.
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, hrg i. A. d. Kommission f. spätantike Re-

	ligionsgeschichte d. deutschen Akad. d. Wiss., Berlin, 1897 ff.
GNO	W. JAEGER, Gregorii Nysseni Opera.
HThR	The Harvard Theological Review, Mass., 1908ff.
HThSt	Harvard Theological Studies, 1916ff.
HTKNT	Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament.
JBL	Journal of Biblical Literature, Boston-New-Haven, 1881ff.
JEH	Journal of ecclesiastical history.
JThSt	The Journal of Theological Studies, London, 1900ff.
LV	Lumière et Vie, S. Alban Leysse.
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Breisgau, *1957ff.
MütZ	Münchener Theologische Zeitschrift.
NKZ	Neue kirchliche Zeitschrift.
NRTh	Nouvelle Revue Théologique, Louvain.
NTSt	New Testament Studies, 1954/55ff.
NvT	Novum Testamentum, 1956ff.
OCA	Orientalia Christiana Analecta, Roma.
PG	Patrologiae cursus completus, accurante J. P. MIGNE, series graeca, Paris.
PL	Patrologiae cursus completus, accurante L. P. MIGNE, series latina, Paris.
PO	Patrologia Orientalis (R. Graffin), Paris.
PS	Patrologia Syriaca.
PTS	Patristische Texte und Studien.
RA	Revue Apologétique.
RACH	Reallexikon für Antike und Christentum.
RB	Revue Biblique, Paris.
RBn	Revue Bénédictine.
RGG	Die Religion in Geschichte und Gegenwart.
RHPhR	Revue d' Histoire et de Philosophie Religieuse, Strasbourg.
RNT	Regensburger Neues Testament.
RQ	Revue de Qumran.
RScR	Recherches de Science Religieuse, Paris.
RSPT	Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques.
RTh	Revue Théologique.
RThAM	Recherches de Théologie ancienne et médiévale, Louvain.

RThPh	Revue de Théologie et de Philosophie, Lausanne.
SCh	Sources chrétiennes.
SerpB	Scripture Bulletin.
SE	Sciences Ecclésiastiques, Montréal.
SNTS	Studiorum Novi Testamenti Societas Bulletin.
StANT	Studien zum Alten und Neuen Testament.
StBM	Stuttgarter biblische Monographien.
StE	Studia Evangelica.
StP	Studia Patristica.
StT	Studi e Testi
Θεολ.	Θεολογία, Ἀθήναι.
ΘHE	Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια, ἔκδοσις Ἀθ. Μαρτίνου, τόμοι 12, Ἀθήναι, 1962-1968.
ThG	Theologie und Glaube.
ThQ	Theologische Quartalschrift, 1819ff.
ThR	Theologische Rundschau, 1897-1917, N.F. 1929ff.
ThSt	Theologische Studien.
ThStKr	Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
ThWNT	Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, Stuttgart, 1932ff.
ThZ	Theologische Zeitschrift, Basel.
TLond	Theology, London.
TLZ	Theologische Literaturzeitung, 1876ff.
TThZ	Trierer Theologische Zeitschrift.
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Leipzig-Berlin, 1882ff.
VC	Vigiliae Christianae.
VD	Verbum Domini.
VT	Vetus Testamentum.
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1877ff.
ZntW	Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, 1900ff.
ZThK	Zeitschrift für Theologie und Kirche, 1891-1938, 1950ff.
ZwTh	Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie.
WMANT	Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΛΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΠΑΡΑΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΑΥΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΡΟΕΤΑΓΓΕΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

ΛΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΠΑΡΑΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΙΣ ΑΥΤΩΝ

1. Συμβολή τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου.

Ἀπαντες ἀνεξαιρέτως οἱ μελετηταὶ τῶν πατερικῶν ἔργων ἀντελή-
φθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.,
τὸ ὅποῖον ἡμεῖς σήμερον χρησιμοποιοῦμεν ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ ἐν ταῖς διαφό-
ροις θεολογικαῖς ἐρεῦναις, καὶ τοῦ κειμένου, τὸ ὅποῖον οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκ-
κλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦσιν ἐν ταῖς διαφόροις αὐτῶν ὁμιλίαις,
ὑπομνήμασι, σχολίοις, ἐρμηνείαις, δογματικοῖς καὶ ἡθικοῖς συγγράμμασιν,
ὥς καὶ ἐν ταῖς ἀντιαιρετικαῖς αὐτῶν συγγραφαῖς¹. Πρὸ τῆς διαφορᾶς ταύτης
τῶν δύο κειμένων εὐρεθέντες οἱ διάφοροι μελετηταὶ τῶν πατερικῶν βιβλικῶν
παραθέσεων ἔσπευσαν, προκατελημμένοι ὄντες καὶ ἐκ τῆς πιστότητος καὶ
γνησιότητος ἢ μᾶλλον καθαρότητος τοῦ παραδεδεγμένου κειμένου, νὰ διακη-
ρύξωσιν, ὅτι τὸ ὑπὸ τῶν Πατέρων παρατιθέμενον κείμενον δὲν ἔχει, αὐτὸ καθ'
ἑαυτό, οὐδεμίαν σημασίαν καὶ ἀξίαν, δεδομένου ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ρητῶν
αὐτοῦ παραθέσεων, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον περὶ ἐνὸς κειμένου, τὸ ὅποῖον οἱ
Πατέρες παραθέτουσιν ἐλευθέρως ἢ ἀπὸ μνήμης, ὥς ἐκ τούτου δὲ οὐδὲν
ἐπιστημονικὸν — κριτικὸν — ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τοῦτο διὰ τε τὸν χρο-
νικὸν καὶ τοπικὸν προσδιορισμὸν τῶν παραλλαγῶν τῶν μαρτυρουμένων ὑπὸ τῆς
χειρογράφου παραδόσεως². Ὁ ἄνευ ἐμβριθοῦς μελέτης καὶ ἐνδελεχοῦς ἐρεῦ-
νης ἰσχυρισμὸς οὗτος τῶν ἐν τῷ παρελθόντι ὑποτιμησάντων τὴν τε ἀξίαν καὶ

1. Ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν γίνεται χρῆσις τοῦ ὅρου «Πατὴρ» ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ,
ἡ δὲ πατερικὴ φιλολογία ἢ γραμματολογία περιλαμβάνει τὰ ἔργα (α) τῶν Πατέρων, ἐν τῇ
στενῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, τῆς Ἐκκλησίας· (β) τῶν Ἐκκλησιαστικῶν αὐτῆς Συγγραφέων·
(γ) τῶν αἱρετικῶν τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος καὶ (δ) τὰ ἀνώνυμα κανονικὰ ἢ λειτουρ-
γικὰ ἔργα τῆς πατερικῆς περιόδου.

2. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ H. F. SODEN ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ μνημειώδους
αὐτοῦ ἔργου *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textge-*

σημασίαν τῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἢ ἀποδόντων εἰς αὐτάς μόνον δευτερεύουσιν σημασίαν ἐκυριάρχησεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς καθόλου βιβλικὰς μελέτας, ὅλως δὲ ἰδιαίτερώς ἐδέσποζεν ἐπὶ τῶν ἐρευνῶν τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, τῆς ὁποίας οἱ θεράποντες μόλις καὶ μετὰ βίας ἐποιοῦντο λόγον περὶ αὐτῶν.

Ἡ ὡς ἄνω παρὰ τοῖς κριτικοῖς καὶ λοιποῖς θεολόγοις ἐπικρατοῦσα ἀρνητικὴ ἀντίληψις καὶ διάθεσις περὶ τῆς ἀξίας τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἤρχισεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἀλλάσῃ ἐπὶ τὰ βελτίω, τελικῶς δὲ δὲν ἐβράδυνε διὰ νὰ πνεύσῃ νέος οὐριος ἐπιστημονικὸς ἄνεμος καὶ δι' αὐτάς. Ὁ νέος δὲ οὗτος οὐριος ἄνεμος ἤρχισε δειλὰ δειλὰ νὰ πνέῃ ὡς ἐλαφρὸς ζέφυρος μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν καθαρῶς ἐπιστημονικῶν καὶ ἀξίων ἰδιαίτερας μνείας ἐρευνῶν τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ἀργότερον δέ, ὅτε ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου εὐρέθη μεταξὺ τῶν συμπληγᾶδων πετρῶν, ὁ ἐλαφρὸς οὗτος οὐριος ἄνεμος μετεβλήθη εἰς ἰσχυρὸν τοιοῦτον μαρτυροῦντα περὶ τῆς ἀνεκτιμήτου ἀξίας καὶ σημασίας τῶν βιβλικῶν παραθέσεων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, βάσει τῶν ὁποίων ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου ἠδυνήθη νὰ διέλθῃ τὰς συμπληγᾶδας πέτρας σῶα καὶ ἀβλαβής. Ἀφ' ἧς ἐποχῆς οἱ εἰδήμονες τῶν προβλημάτων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου ἤρχισαν ἐπισταμένως νὰ μελετῶσι τὰ χειρόγραφα, σημειοῦντες τὰς μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰς ἢ παραλλαγὰς, ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως, ἐν τῷ ἐγγὺς μέλλοντι, προβῶσιν εἰς τινὰ κατὰ τὸ δυνατόν ἐπιμελεστέραν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἥδη διεπίστωσαν, ὅτι βάσει μόνον τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ὑπ' αὐτῆς ἀναληφθέντα ἀντικειμενικὸν σκοπὸν, τ.ἔ. τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., διότι ἡ κριτικὴ αὕτη ἔκδοσις τοῦ κειμένου προϋποθέτει ἀπαραιτήτως εὐρεῖαν καὶ σαφῆ γνῶσιν τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου θὰ ἠδύναντο, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώσεως ταύτης τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου, νὰ κατατάξωσι τὰ διάφορα χειρόγραφα, ὡς καὶ τοὺς παπύρους εἰς μεγάλας οἰκογενείας καὶ εἴτα εἰς τύπους κειμένων¹, νὰ ἐκτιμήσωσι δεόντως

stalt, hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte, τ. II: Text und Apparat, Göttingen, 1913, σελ. XI γράφει: Sie bereichern nicht mehr in irgend nennenswerter Weise die Zahl der Varianten. Sonder sie schaffen feste örtliche und zeitliche Daten für die Existenz und den Gebrauch der aus den Texthandschriften nochgewiesenen Texttypen,

1. Ἡ κατὰ τάξιν χειρογράφου τινὸς ἢ πατρὸς τινος τῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ τῶν μαρτύρων τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς text-types προϋποθέτει, κατὰ τὸν E. C. COLWELL, τρία διαδοχικὰ στάδια, ἧτοι (1) «establishing agreement where the evidence splits three or more ways; (2) establishing agreement in readings peculiar to the text-type; (3) establishing agreement in a large majority of the total number of readings where Variation exists» (E. C. COLWELL, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament, Leiden, 1969, σ. 46*).

τὴν ἀξίαν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν, νὰ προσδιορίσωσι τὸν τόπον τῆς προελεύσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τὴν καθόλου ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχον αὐταὶ ἐπὶ τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν ὑπὸ τῶν ὁποίων καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν κατήχησιν καὶ τὴν λειτουργίαν, γενικώτερον δὲ εἰπεῖν εἰς πάσας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸν λατρευτικὸν καὶ διδακτικὸν τομέα, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπεκτείνεται αὕτη συμπεριλαμβάνουσα ὡσαύτως καὶ τὸν διοικητικὸν καὶ κοινωνικὸν τοιοῦτον.

Ὁ ἐν τῇ παρελθόντι λαβὼν χώραν παραμερισμὸς ἡ ὑποτίμησις τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων μεταβάλλεται, ἐκ τῶν ὑστέρων, εἰς τὴν ἄνευ προηγουμένου ἐκτίμησιν αὐτῶν. Οἱ ἐλάχιστοι μελετηταὶ τῶν προβλημάτων καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ, εἰς ὃν ἀποβλέπει ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου, μετὰ μεγάλης λύπης, καὶ δὴ καὶ μετ' ἀπαγοητεύσεως διεπίστωσαν, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῶν χειρογράφων τὸ συγκινοῦν πάντα χριστιανὸν ἔργον τῆς Κριτικῆς θὰ ᾔτο πολὺ δύσκολον, ἐὰν μὴ καὶ ἀκατόρθωτον. Οἱ κριτικοὶ τοῦ ἱεροῦ κειμένου, προκειμένου νὰ ὑπερπηδῇσωσι τὰς πολλαπλᾶς καὶ πολυμόρφους δυσκολίας, ὡς καὶ τὰ προβλήματα, ἅτινα ἐγείρουσιν αἱ παραλλαγαὶ τῶν χειρογράφων, ἐστράφησαν πρὸς τὴν μελέτην τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων μὲ τὴν βεβαίαν ἐλπίδα καὶ πεποίθησιν, ὅτι αὐταὶ θὰ ἠδύναντο νὰ βοηθήσωσιν αὐτοὺς νὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου τοῦ Σισύφου, εἰς ὃ περιῆλθον αἱ ἔρευναι περὶ τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Μὲ πνεῦμα, ὅθεν, ἀπροκατάληπτον ἤρχισαν νὰ μελετῶσιν αὐτάς, αἱ πρῶται δὲ μελέται ἀπέδειξαν πόσον ἄδικος καὶ ἀβάσιμος ᾔτο ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν προκατόχων των, καθ' οὓς οἱ Πατέρες παρέθετον τὸ κείμενον ἀπὸ μνήμης. Διὰ τοὺς νέους τούτους ἀπροκαταλήπτους ἐρευνητάς, ὅτινες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προκατόχους αὐτῶν, ἔδωσαν μεγαλυτέραν ἀξίαν καὶ σημασίαν εἰς τὰς πατερικὰς καινοδιαθηκικὰς παραθέσεις, ἡ παρατηρουμένη μεταξὺ τοῦ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν κειμένου καὶ ἐκείνου τῶν Πατέρων διαφορὰ δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικῶς, ὡς ἐπίστευον οἱ προγενέστεροι αὐτῶν ἐρευνηταί, ὅτι οἱ Πατέρες καὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς δὲν παραθέτουσι πιστῶς τὸ ἱερὸν κείμενον, ἀλλὰ τοῦναντίον, ὅτι οὗτοι ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἀπὸ μνήμης παράθεσιν αὐτοῦ· τοῦτο δέ, διότι ἐνδέχεται οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς, κυρίως τῶν πρώτων αἰώνων, νὰ εἶχον εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν ἓν κείμενον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐγνώρισαν οἱ ἀναθεωρηταὶ τοῦ κειμένου καὶ τὸ ὁποῖον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ κειμένου τῶν χειρογράφων, ἢ, ἐὰν δὲν εἶναι ἀρχαιότερον, τοῦλάχιστον εἶναι παράλληλον πρὸς τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐγνώρισαν καὶ διέσωσαν διὰ τῶν χειρογράφων. Τοσοῦτον μᾶλλον εἶναι τοῦτο πιθανόν, καθ' ὅτι δὲν ἔχομεν ἱκανὰς καὶ σαφεῖς πληροφορίες περὶ τῆς μεταδόσεως, ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς ἀλλοιώσεως, ἀφ' ἑτέρου, τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων κυρίως αἰώνων. Συνελόντι εἰπεῖν, ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς τὸ κείμενον τῶν Πατέρων, ἰδιαιτέρως τῶν πρώτων αἰώνων, προτεραιότης ἔδωκε μεγίστην ὥθησιν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων,

ἡ ὁποία, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, τείνει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ μεσουράνημα αὐτῆς¹.

Πρὸς ἀποφυγὴν πάσης τυχὸν παρεξηγήσεως ἡ κακῆς ἐρμηνείας τῆς ἀξίας τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων, δέον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ σημειωθῇ, καὶ δὴ καὶ μετ' ἰδιαίτερας ἐμφάσεως, ὅτι τὸ *κειμένον τῶν Πατέρων*, ἰδιαίτερος τῶν πρώτων αἰώνων, δὲν εἶναι ἐν καθαρὸν καὶ ἀμιγῆς *κειμένον*, ἀλλὰ τοῦναντίον τοῦτο εἶναι ἐν *μικτὸν κείμενον*. Βεβαίως ὁ ἰδιαίτερος οὗτος χαρακτήρ τοῦ πατερικοῦ κειμένου οὐδόλως υποβιβάζει τὴν μεγάλην ἀξίαν καὶ σημασίαν, τὴν ὁποίαν τοῦτο κέκτῃται διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου. Τοῦναντίον, ἡ ὅλως αὕτη ἰδιαίτερα μορφή ἢ φύσις τοῦ πατερικοῦ καινοδιαθηκικοῦ κειμένου καθιστᾷ αὐτὸ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Τοῦτο καθίσταται ἔτι μᾶλλον σαφές, ἐὰν ληθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὅψιν, ὅτι ἡ μῆξις τοῦ κειμένου συνηγορεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ διότι ἡ μῆξις, ἥτις παρατηρεῖται ἐν τῷ «μικτῷ κειμένῳ» (Mischtext), ἀποτελεῖ, ὡς ὀρθῶς υπογραμμίζεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ K. Aland, ἴδιον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀρχαιότητος αὐτοῦ².

Ἡ ἀπονομή τοῦ προβαδίσματος, τοῦλάχιστον εἰς τινὰς περιπτώσεις, εἰς τὸ *κειμένον τῶν Πατέρων*³, ἡ ἐξίσωσις αὐτοῦ, εἰς τὰς περισσοτέρας περι-

1. Πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι τὸ *κειμένον τῶν Πατέρων*, ἰδίως τῶν πρώτων αἰώνων, δὲν εἶναι καθαρὸν καὶ ἀμιγῆς *κειμένον*, ἀλλά, τοῦναντίον, τοῦτο εἶναι *μικτὸν*. Βεβαίως ἡ φύσις αὕτη τοῦ κειμένου τῶν Πατέρων οὐδόλως υποβιβάζει τὴν μεγίστην ἀξίαν καὶ σημασίαν, τὴν ὁποίαν τοῦτο κέκτῃται διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου. Ἀντιθέτως ὁ ἰδιαίτερος οὗτος αὐτοῦ χαρακτήρ καθιστᾷ τοῦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Τοῦτο δὲ καθίσταται φανερόν ἐὰν ληθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὅψιν, ὅτι ἡ μῆξις τοῦ κειμένου συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος αὐτοῦ, καθ' ὅτι «der Mischtext» (μικτὸν *κειμένον*), ὡς ὀρθῶς υπογραμμίζει ὁ K. Aland «charakterisiert die Frühzeit» (K. ALAND, *Das Johannesevangelium auf Papyrus, Forschungen und Fortschritte*, XXXI, 1957, σ. 52 ἐξ.).

2. Ἰδὲ ἀνωτέρω ὑπόσημ. 1.

3. Διὰ τὴν ἀνεκτίμητον συνεισφορὰν τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ Κειμένου τῆς Κ.Δ. μεταξὺ πολλῶν ἐτέρων ἐργασιῶν ἰδὲ: C. R. GREGORY, *Textkritik des Neuen Testamentes*, τ. II, Leipzig, 1902, σσ 747-753, 906-993 καὶ τ. III, 1909, σ. 1345 καὶ 1358-1363· R. M. GRAND, *The Citation of Patristic Evidence in Apparatus Criticus*, ἐν *New Testament Manuscript Studies*, ed. by M. M. PARVIS and A. P. WIKGREN, Chicago 1950, σελ. 117-124· J. DURLACY-J. SUGCS, *Les citations grecques et la critique du texte du Nouveau Testament. Le passé, le présent et l'avenir*, ἐν *La Bible et les Pères. Colloque de Strasbourg*, Paris, 1971, σελ. 187-213· H. J. FREDE, *Bibelzitate bei Kirchenvätern*, ἐν *La Bible et les Pères*, σελ. 79-96· *Die Zitate des Neuen Testaments bei den lateinischen Kirchenvätern*, ἐν K. ALAND, *Die alten Uebersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionen. Der gegenwärtige Stand ihrer Erforschung und ihre Bedeutung für die griechische Textgeschichte (Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, 5)*, Berlin, 1972, σελ. 455-478· L. LELOIR, *La Bible et les Pères du désert d'après les deux collections arméniennes des Apophthegmes*, ἐν *La Bible et les Pères*, σελ. 113-134· K.

πτώσεις, πρὸς τὸ κείμενον τῶν παπύρων καὶ λοιπῶν χειρογράφων, ἡ ἄνευ προηγούμενου ἀνάπτυξις τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ἥτις εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν τελευταίων κυρίως ἀνακαλύψεων, ἡ ἐνδόμυχος ἐπιθυμία ἀποκτήσεως σαφοῦς γνώμης περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐξηγήσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τὴν ὅποیان ἐπενόησαν καὶ πιστῶς ἠκολούθησαν αἱ ἀρχαῖαι Κατήχητικαὶ Σχολαὶ τῆς Ἀνατολῆς¹, ἡ ἔρευνα τῆς μορφῆς τῆς «πρωταρχικῆς — ἀγράφου — κατηχήσεως» καὶ λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων, ἰδιαίτερος δὲ τῆς Ἀποστολικῆς καὶ μεταποστολικῆς ἐποχῆς, ἡ ἀνάγκη ἀποκρυσταλλώσεως σαφοῦς ἰδέας ἐπὶ τῆς ἐξελέξεως τοῦ κειμένου ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας, ὁ καθορισμὸς τῶν τροποποιήσεων, τὰς ὁποίας ὑπέστη τοῦτο ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου ὑπὸ διαφόρων αἰρετικῶν, μέχρι καὶ τῆς τελικῆς αὐτοῦ διαμορφώσεως, ἡ προσπάθεια οἰκειοποιήσεως τῶν ἐμπειριῶν τῆς κοινότητος, μέρος τῶν ὁποίων ἐκφράζει ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ οὐσιοῦται τὸ ἀπ' αἰώνων κεκρυμμένον μυστήριον τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ὁ διακαὴς πόθος ὁλοκλήρου τῆς Χριστιανωσύνης διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἥτις, ὡς γνωστόν, εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν ἐφικτὴ κατόπιν ἐνδελεχοῦς τινος συστηματικῆς μελέτης τῶν παπύρων καὶ τῶν λοιπῶν χειρογράφων, τῶν βιβλικῶν πατερικῶν παραθέσεων καὶ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων, ταῦτα καὶ πολλοὶ ἕτεροι παράγοντες ἐπετάχυναν λίαν τὸν ρυθμὸν τῆς ἐρεύνης τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἐκ μέρους τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, Διαμαρτυρομένων καὶ Ἀγγλικανῶν ἐξηγητῶν. Μετ' ἰδιαίτερας δὲ χαρᾶς ὀφείλομεν ἐνταῦθα νὰ χαιρετίσωμεν ἅμα δὲ καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσωμεν τὴν Ἱδρυσιν τοῦ Centre d'Analyse et de Documentation Patristique τῆς Προτεστάντικῆς Θεολογικῆς

SCHUESSLER, *Zitate aus den katholischen Briefen bei den koptischen Kirchenvätern*, ἐνθα ἀνωτ., σελ. 215-228· B. M. METZGER, *Patristic Evidence and the Textual Criticism of the New Testament*, ἐν NTSt, τ. XVIII, 1971-72, σελ. 379-400· P. PRIGENT, *Les Citations des Pères grecs et la Critique Textuelle du Nouveau Testament*, ἐν K. ALAND, ἐνθα ἀνωτέρω, σ. 436-454· B. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, Ἀθῆναι, 1960, σσ. 555-559· M. ΣΙΩΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 1951, σσ. 29-30· G. ZAPHIRIS, ἰδὲ κατωτέρω σ. 720, ὑποσ. 5.

1. Ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου ὀφείλει, ὅπως ἰδιαίτερος, νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τὰ ἐξηγητικὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἐκυριάρχησαν ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἡ μελέτη αὕτη τῆς ἱστορίας τῆς πατερικῆς ἐρμηνείας τῆς Βίβλου θέλει βοηθήσῃ τὰ μέγιστα τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ ἀκανθώδους προβλήματος, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν κυριαρχίαν ὠρισμένων παραλλαγῶν τοῦ καινοδιαθηκικοῦ κειμένου, ὡς καὶ τοῦ παλαιδιαθηκικοῦ τοιούτου. Ἡ συστηματικὴ δὲ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ἐξηγήσεως τῆς Βίβλου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας δύναται κάλλιστα νὰ ρίψῃ φῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν, τὴν ὅποیان οἱ μελετηταὶ τοῦ κειμένου θέτουσιν εἰς ἑαυτοὺς, ὅσakis οὗτοι εὐρίσκονται ἐνώπιον προβληματικῆς τινος παραλλαγῆς, διὰ τὴν ὅποیان οὗτοι καλοῦνται νὰ δώσωσιν ἀπάντησιν τινὰ εἰς τὸ πρόβλημα: πῶς καὶ διατί αὕτη ἐπεκράτησε.

Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου¹, ὡς καὶ τὴν σύστασιν ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς *Novi Testamenti Graeci. Editio major critica*. Σκοπὸς ἀμφοτέρων εἶναι ὁ συγχρονισμὸς τῶν προσπαθειῶν πρὸς συλλογὴν καὶ κατάταξιν τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων μέχρι καὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου.

Παρὰ τὴν καθολικὴν ταύτην ἀναγνώρισιν τῆς σημασίας καὶ ἀξίας, τὴν ὁποίαν κέκτηνται αἱ πατερικαὶ βιβλικαὶ παραθέσεις διὰ τὸ ἐπίπνονον ἔργον τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ὀφείλομεν, ἐν τούτοις, μετὰ πικρίας νὰ σημειώσωμεν, ὅτι αἱ μέχρι τοῦδε ἐργασίαι, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ἑλλήνας Πατέρας καὶ Ἐκκλησιαστικούς Συγγραφεῖς, δὲν ἐσημείωσαν σημαντικὴν πρόοδον, περιορίζονται δὲ αὗται εἰς τὴν ἔρευναν ὀρισμένων κυρίως κειμένων τῶν πρώτων ἰδίως αἰώνων, ἅτινα ἐθεωρήθησαν ὡς λίαν ἀναγκαῖα διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν προσέγγισιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ κειμένου, ὡς καὶ διὰ τὴν σχεδιογράφησιν τῆς ἱστορίας τῆς μεταδόσεως τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τοῦ κειμένου. Συγκεκριμένως, αἱ μέχρι τοῦδε ἰδοῦσαι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος κριτικοβιβλικοπατερικαὶ ἐργασίαι ἀναφέρονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τινὰ μόνον πατερικὰ ἔργα, ὡς ἐπὶ παραδειγματι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, τοῦ Ἀπολογητοῦ καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου², τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας³, τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου⁴, τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας⁵, Ὁριγένους⁶, τοῦ Μεγάλου Ἀ-

1. Διὰ τὴν ἀρχικὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐν λόγῳ κέντρου καὶ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν τοῦτο ἰδρύθη, ἰδὲ, ἐπὶ παραδειγματι, A. BENOIT — P. PRIGENT, *Les citations de l' Ecriture chez les Pères*, ἐν *RHPPhR*, τ. XL, 1966, σελ. 161-168.

2. Διὰ τὰς παραλλαγὰς τοῦ κειμένου ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Ἰουστίνου σὺν τοῖς ἄλλοις ἰδὲ BOUSSET W., *Die Evangelienzitate Justins des Märtyrers in ihrem Wert für die Evangelienkritik von neuem untersucht*, Goettingen, 1891· E. L. TITUS, *The Motivation of Changes Made in the New Testament Text by Justin Martyr and Clement of Alexandria. A Study in the Origin of New Testament Variation*. Unpublished Ph. D. Dissertation, University of Chicago, June, 1942· E. MASSAUX, *Influence de l' Évangile de Saint Matthieu sur la littérature chrétienne avant Saint Irénée*, Louvain, 1949.

3. R. M. GRANT, *The Bible of Theophilus of Antioch*, ἐν *JBL*, τ. LXVI, 1947, σσ. 173-196.

4. Πρβλ. W. SANDAY and C. H. TURNER, *Novum Testamentum Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis (Old—latin Biblical Texts*, τ. VII), Oxford, 1923.

5. P. M. BARNARD, *The Biblical Text of Clement of Alexandria in the four Gospels and the Acts of the Apostles (Texts and Studies*, τ. V, 5), Cambridge, 1899· M. MEES, *Die Zitate aus dem Neuen Testament bei Clemens von Alexandrien (Quader-nidi Vetera Christianorum*, 2), Università di Bari, 1970· G. ZAPHIRIS, *Le texte de l' Évangile selon saint Matthieu d' après les citations de Clément d' Alexandrie comparées aux citations des Pères et des Théologiens grecs du IIe au XVe siècle*, Gembloux, 1970· Τοῦ Ἰδίου *Le texte du Discours sur la Montagne en Mt. V, 1-VII, 29 dans les écrits de Clément d' Alexandrie*, Ἀθῆναι, 1976.

6. Διὰ τὰς βιβλικὰς παραθέσεις τοῦ Ὁριγένους καὶ τὰ προβλήματα αὐτῶν ἰδὲ E.

θανασίου καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας¹, Εὐσεβίου² καὶ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων³, τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ, τοῦ Νόνου⁴, τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου⁵, ἐκ τῶν μεταγενεστέρων δὲ αὐταὶ ἀναφέρονται εἰς τινὰ ἔργα τοῦ ἀντιαιρετικοῦ συγγραφέως Ἐπιφανίου, ἐπισκόπου Κωνσταντίας Σαλαμίνος⁶, ὡς καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἱεροῦ Φωτίου⁷. Ἡ αἰσθητὴ δὲ αὕτη βραδύτης, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τὰς κριτικοβιβλικοπατερικὰς ἐρεῦνας πρέπει, κατὰ κύριον λόγον, νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὰς δυσκολίας, ἐνίοτε ἀνυπερβλήτους, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσιν αἱ πατερικαὶ βιβλικαὶ παραθέσεις ἐξ ἀπόψεως, ἐννοεῖται, Κριτικῆς τοῦ Κειμένου. Αἱ δυσκολίαι δὲ αὗται προέρχονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι μέχρι σήμερον δὲν ἔχομεν κριτικὰς ἐκδόσεις ὅλων τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ δυνηθῇ ὁ ἐρευνητὴς βασίμως νὰ στηριχθῇ, προκειμένου νὰ ἐξαγάγῃ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ἀφορῶντα εἰς τὴν μορφήν (εἰς τὰς μορφάς) καὶ τὸ εἶδος τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἀκολουθοῦσιν ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτοι παραπέμπουσι.

Πρὸς τοῦτοις πᾶσαι αἱ ὑπάρχουσαι κριτικοβιβλικοπατερικαὶ μελέται στηρίζονται ἐπὶ ἐνὸς ἢ, εἰς ἐλαχίστας μόνον περιπτώσεις, ἐπὶ περισσοτέρων ἔργων τοῦ αὐτοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Συγγραφέως καὶ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ ἀναφέρονται αὗται εἰς ἓν καὶ μόνον ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ. Τοιοῦτου εἵδους γενικαὶ ἐργασίαι ἐπεκτείνωμεναι εἰς ὅλον τὸ κείμενον τῆς

PREUSCHEN, *Bibelcitatie bei Origenes* ἐν *ZnW*, τ. IV, 1903, σελ. 67-74· B. M. METZGER, *Explicit References in the Work of Origen to Variant Readings in New Testament Manuscripts*, ἐν *Biblical and Patristic Studies in Memory of R. P. Casey*, edit. by J. Neville Birdsall and Robert W. Thomson, Freiburg-in. Br., 1963, σελ. 78-95· G. D. FEE, *The Text of John in Origen and Cyril of Alexandria: A Contribution to Methodology in the Recovery and Analysis of Patristic Citations* ἐν *Bibl.*, τ. LII, 1971, σελ. 357-394.

1. Ἰδὲ G. D. FEE, ἔργον μνημ. (πρβλ. προηγουμένην ὑποσ.).

2. Μεταξὺ πολλῶν ἐτέρων μονογραφιῶν ἰδὲ H. S. MURPHY, *Eusebius' New Testament Text in the Demonstration Evangelica*, ἐν *JBL*, τ. LXXIII, 1954, σελ. 162-168· M. J. SUGGS, *Eusebius' Text of John in the «Writings Against Marcellus»*, ἐν *JBL*, τ. LXXV, 1956, σελ. 137-142.

3. Ἰδὲ ἐπὶ παραδείγματι J. H. GREENLEE, *The Gospel Text of Cyril of Jerusalem (Studies and Documents, XVII)*, Copenhagen, 1955.

4. R. JANSSEN, *Das Johannesevangelium nach der Paraphrase des Nonnus Panopolitanus*, ἐν *TU*, τ. XXIII, 4, Leipzig, 1903.

5. Ἰδὲ J. GEERLINGS and S. NEW, *Chrysostom's Text of the Gospel of Mark*, ἐν *HTR*, τ. XXIV, 1931, σελ. 121-142.

6. Ἰδὲ L. A. ELDRIDGE, *The Gospel Text of Epiphanius of Salamis (Studies and Documents, 41)*, Salt Lake City, 1969.

7. Διὰ τὸ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου παρατιθέμενον καινοδιαθηκικὸν κείμενον μεταξὺ πολλῶν ἐτέρων ἐργασιῶν ἰδέ, ἐπὶ παραδείγματι, J. N. BIRDSALL, *Photius and the Text of the Fourth Gospel*, ἐν *NTSt*, τ. IV, 1957-58, σελ. 61-63.

Ἀγίας Γραφῆς, ἡ εἰδικώτερον εἰς τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ., τὸ ὁποῖον ὁ Πατὴρ ἢ ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεὺς παραθέτει εἰς ἅπαντα αὐτοῦ τὰ ἔργα, ἐλλείπουσι, τὸ γε νῦν, ἐκ τοῦ πεδίου τῆς ἐπιστήμης τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου.

Ἡ παροῦσα μελέτη, λόγῳ τῆς ἐκτάσεως, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἔλαβεν ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου, δὲν προτίθεται νὰ ἀσχοληθῇ περὶ ἅπαντα τὰ δυσχερῆ καὶ ἐνίοτε δυσεπίλυτα προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτουσιν αἱ βιβλικαὶ πατερικαὶ παραθέσεις εἰς τοὺς ἐρευνητάς τοῦ κειμένου. Τούναντίον αὕτη περιοριζομένη εἰς τὸ ἐλάχιστον δυνατὸν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀσχοληθῇ περὶ ὠρισμένας μόνον πτυχὰς τῆς προβληματολογίας τῶν πατερικῶν παραθέσεων, ἰδιαίτερώς δὲ ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη ἡμῶν ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν μελέτην ὠρισμένων μόνον στοιχείων, τὰ ὁποῖα καθιστῶσι τὰς πατερικὰς βιβλικὰς παραθέσεις ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου¹ καὶ τὰ ὁποῖα συγχρόνως βοηθοῦσιν ἡμᾶς νὰ σχηματίσωμεν εἰκόνα τινὰ περὶ τοῦ τύπου ἢ τῶν τύπων τοῦ κειμένου² ἐκάστης ἀρχαίας Ἐκκλησίας, περὶ τῆς τυχόν ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν τοῦτο, ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου, ὑπέστη, περὶ τῆς μεταφυτεύσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἢ γεωγραφικῆς περιοχῆς εἰς τὴν ἄλλην, περὶ τῆς διὰ μέσου τῶν δεκαετηρίδων ἱστορικῆς αὐτοῦ ἐξελίξεως καὶ τέλος περὶ τῆς διατηρήσεως καὶ μεταδόσεως, μέσῳ αὐτῶν, γραφῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀναγινώσκονται μὲν ἐν τῷ κειμένῳ τῶν μέχρι τῆς σήμερον διασωθέντων

1. «The agreement between our modern editions does not mean», παρατηρεῖ ὁ G. Zuntz, «that we have recovered the original Text. It is due to the simple fact that their editors... follow one narrow section of the evidence, namely, the non-Western old Uncials» (G. ZUNTZ, *The Text of the Epistles*, London, 1953, σελ. 8).

2. Ὁ κύκλος τῶν εἰδημόνων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου ἐργαζόμενος διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. μέσῳ τῆς κατατάξεως τῶν χειρογράφων, ἥτις ἀποτελεῖ βασικὸν ἔργον τῆς ἀποστολῆς τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, διηρέθη εἰς τοὺς ὑπερμάχους τοῦ σχηματισμοῦ τῶν Text-types καὶ εἰς τοὺς ἀρνητάς αὐτοῦ. Περὶ τοῦ καθόλου ἔργου τῆς συγχρόνου Κριτικῆς τοῦ Κειμένου παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰς πλέον ἀντιπροσωπευτικὰς ἐργασίας: A. E. HOUSMAN, *The Application of Thought to Textual Criticism*, ἐν *Proceedings of the Classical Association*, August, 1921, XVIII, London, 1922, σελ. 68 ἐξ.· F. G. KENYON, *Recent Developments in the Textual Criticism of the Greek Bible*, London, 1933· D. W. RIDDLE, *Textual Criticism as a Historical Discipline*, ἐν *ATR*, τ. XVIII, 1936, σελ. 220-233· M. M. PARVIS, *The Nature and Tasks of New Testament Textual Criticism: An Appraisal*, ἐν *Journal of Religion*, τ. XXXII, 1952, σελ. 165-174· K. ALAND, *The Present Position of New Testament Textual Criticism*, ἐν *SE*, τ. I, 1959, σελ. 719-721· *Studien zur Ueberlieferung des Neuen Testaments und seines Textes*, Berlin, 1967· K. W. CLARK, *The Effekt of Recent Textual Criticism upon New Testament Studies. The Background of the New Testament and its Eschatology*, Cambridge, 1956· *Today's Problem with the Critical Text of the New Testament*, ἐν *Transitions in Biblical Scholarship*, Chicago, 1968, σελ. 158-160· E. COLWELL, μνημ. ἔργον (ἰδὲ ἀνωτέρω)· E. J. EPP, *The Twentieth Century Interlude in New Testament Textual Criticism*, ἐν *JBL*, τ. XCH, 1974, σελ. 386-414.

χειρογράφων, ἀπετέλουν ὅμως, εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθόν, μέρος τῶν σημερινῶν Εὐαγγελίων, ἐνίοτε δὲ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ «προευαγγελικοῦ κειμένου», τ. ἔ. τῆς ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφορεῖτο μεταξύ τῶν πρώτων Χριστιανῶν καὶ τοῦ ὁποίου ἢ ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας χρῆσις ἐσυνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν σύνταξιν καὶ κυκλοφορίαν τῶν σημερινῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων.

2. Ἀξιοποίησις τῶν Πατερικῶν Παραθέσεων.

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν ἐνίων ἐκ τῶν ἀνωτέρω σημείων εἶναι ἐπ'ἀνάγκης, ὅπως ρίψωμεν ἐν σύντομον βλέμμα εἰς τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐν τῇ ἀξιοποιήσει αὐτῶν θέτουσιν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰ αἱ πατερικαὶ παραθέσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἄμεσος ἢ ἔμμεσος μαρτυρία, ὡς αἰς κυρίως ἐπαληθεύουσι τὴν ἄμεσον μαρτυρίαν τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, εἶναι ἀνυπολογίστου ἀξίας καὶ σημασίας διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου, τῆς ὁποίας ὠρισμένοι εἰδήμονες ἔδωσαν τὴν προτεραιότητα εἰς τὰς πατερικὰς βιβλικὰς παραθέσεις, καὶ δὴ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ἔτι ἐκείνας, ἐν αἷς ἡ μαρτυρία αὐτῶν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς μέρος ἢ καὶ πρὸς τὴν ὁμόφωνον μαρτυρίαν ἀπάσης τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.¹

Ὡς τυγχάνει τοῖς πᾶσι γνωστόν, τὰ πατερικὰ κείμενα ἤρχισαν ἐνωρίτατα νὰ χρησιμοποιῶνται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν πολυειδῶν καὶ πολυμῶρων λατρευτικῶν, κατηχητικῶν, ποιμαντορικῶν, κοινωνικῶν καὶ διοικητικῶν αὐτῆς ἀναγκῶν. Ἡ συχνὴ δὲ χρησιμοποίησις αὐτῶν προὐκάλεσεν, ὡς ἦτο φυσικόν, τὴν ἀνάγκην τῆς ἀντιγραφῆς αὐτῶν διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἠδύναντο εὐχερέστερον καὶ ταχύτερον νὰ διαδοθῶσιν ταῦτα εἰς τὰ μεγάλα πνευματικὰ καὶ ἱεραποστολικά κέντρα τῆς ἀρχαίας Χριστιανωσύνης. Οὐ μὴν ἀλλὰ ἡ ἀντιγραφὴ αὐτῶν δὲν γίνεται οὔτε ὑπὸ τὸν ἑλεγχον τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑπὸ τὸν ἑλεγχον τῆς ποιμαινούσης Ἐκκλησίας. Οὕτω πως ἡ ἑλλειψὶς ἐλέγχου ἐκ μέρους μιᾶς ἐπισήμου ἀρχῆς, ἡ ἐνὸς εἰδήμονος, εἶχεν ὡς ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλαγὴν λέξεων καὶ φράσεων, τὴν

1. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἡμῶν πολλοὶ εἰδήμονες τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου δίδουσι προτεραιότητα εἰς τὰς βιβλικὰς ταύτας παραθέσεις τῶν Πατέρων, καὶ δὴ καὶ ὅταν αὗται ἔρχωνται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἕνα μέρος ἢ καὶ πρὸς ἅπασαν τὴν μαρτυρίαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου. Διὰ τὴν προτεραιότητα ταύτην τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων μεταξύ πολλῶν ἐτέρων ἐργασιῶν ἀρκούμεθα ἐνταῦθα ἰδιαίτερος εἰς τὴν μνείαν τῶν σπουδαιωτέρων ἐξ αὐτῶν: FR. BLASS, *Evangelium secundum Lucam cum variae lectiones delectu*, Leipzig, 1897· *Evangelium secundum Matthaeum cum variae lectiones delectu*, Leipzig, 1901· *Evangelium secundum Johannem cum variae lectiones delectu*, Leipzig, 1902· F. C. CONYBEARE, *Three Early Doctrinal Modifications in the Text of the Gospels*, ἐν *Hibbert Journal*, τ. I, 1902-3, σελ. 96-113· M. E. BOISMARD, ἰδὲ κατωτέρω σελ. 751, ὑπ. 2.

προσθήκην ἢ τὴν ἀφαίρεσιν δλοκλήρων παραθέσεων κλπ.¹. Ἡ ἀλλοίωσις αὕτη ἢ μᾶλλον ἢ τροποποιήσις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἄλλοτε οὐσιώδης καὶ ἄλλοτε ἐπουσιώδης, θέτει εἰς τοὺς συγχρόνους ἐρευνητὰς ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξακριβώσεως τῆς αὐθεντικότητος ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς παραλλαγῆς², διότι ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος ἀντιγραφεὺς τοῦ κειμένου, ἀντιγράφων τοῦτο οὐχὶ ἐκ τοῦ αὐτογράφου, ἔχει τὴν τάσιν νὰ διορθώῃ τὸ καινοδιαθηκικὸν κείμενον τοῦ συγγραφέως του διὰ τοῦ γνωστοῦ εἰς αὐτὸν κειμένου³. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἐρευνητὴς τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων δὲν πρέπει πρωτίστως νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ νὰ μάθῃ ποίας λέξεις ἢ φράσεις χρησιμοποιοῦσιν οἱ Πατέρες. Τοῦναντίον οὗτος ὀφείλει νὰ συγκεντρώσῃ ἅπαν αὐτοῦ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν εἰς τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ ἐκάστης πατερικῆς παραθέσεως εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δυνηθῇ, παρὰ τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς δαιδάλου, νὰ μορφώσῃ ἰδίαν γνώμην περὶ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου ἢ τῶν κειμένων, τὰ ὅποια χρησιμοποιοεῖ ὁ εἷς ἢ ὁ ἕτερος Πατὴρ ἢ Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεὺς, χωρὶς βεβαίως νὰ παραγνωρίσῃ τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονὸς, ὅτι ἔνιαι παραλλαγαὶ δὲν ἀνάγονται ἀναγκαιῶς εἰς τὸν κάλαμον αὐτοῦ τούτου τοῦ Πατρὸς ἢ Ἐκκλησιαστικοῦ Συγγραφέως, ἀλλὰ εἰς τοὺς διαφόρους ἀντιγραφεῖς τοῦ ἔργου αὐτοῦ⁴, ὅτινες εἰς

1. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐν ἀνάλογον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τῶν συνοπτικῶν ἢ προεαγγελικῶν πηγῶν ὑπὸ τῶν Εὐαγγελιστῶν, ὅτινες παραλείπουσιν ἢ προσθέτουσι λέξεις, αἵτινες δὲν εὐρίσκονται ἐν τῇ πηγῇ, τὴν ὅποιαν οὗτοι χρησιμοποιοῦσι. Πλείονα περὶ τῆς λεγομένης θεωρίας τῶν permutations παρὰ τοῖς Συνοπτικοῖς ἰδὲ ἐν B. DE SOLAGES, *Synopse grecque des Evangiles*, Brill, 1958· L. FREY, *Analyse ordinale des evangiles synoptiques*, Mouton, 1969· J.-N. ALETTI, *Problème synoptique et théorie des permutations*, ἐν RSR, τ. LX, 1972, σελ. 575-594.

2. Ἡ ἐξακριβώσις παραλλαγῆς τινος τοῦ κειμένου μαρτυρουμένης ὑφ' ἐνὸς Πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι καὶ τόσον εὐκόλος, μάλιστα δὲ ὅταν πρόκειται περὶ παραλλαγῆς τινος τοῦ κειμένου, τὴν ὅποιαν ἀναγινώσκωμεν μὲν ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, οὐχ ἥττον ὅμως μαρτυροῦσι περὶ αὐτῆς οὐχὶ οἱ ἀρχαιότεροι ἀλλ' οἱ μεταγενέστεροι μάρτυρες τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῆς Κ. Δ. Ὡσαύτως ἡ ἐξακριβώσις τῆς προελεύσεως πατερικῆς τινος παραλλαγῆς εἶναι δύσκολος, ὅταν αὕτη ἀναγινώσκηται μὲν ἐν τινι ἐκτενεῖ παραθέσει οὐ μὴν ἀλλὰ μαρτυρεῖται μόνον ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μαρτύρων τῆς χειρογράφου παραδόσεως.

3. J. A. HORT ὁρθῶς παρετήρησεν, ὅτι πολλάκις ὁ ἀντιγραφεὺς προβαίνων εἰς τὴν ἀντιγραφὴν πατερικοῦ τινος κειμένου εὕρισκετο πρὸ τινος βιβλικῆς παραθέσεως, ἥτις διέφερε τοῦ κειμένου, τὸ ὅποιον οὗτος κατεῖχεν. Ἐν τῇ περιπτώσει δὲ ταύτῃ εἶχε δύο πρότυπα ἐνώπιον αὐτοῦ: τὸ μὲν πρῶτον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, τὸ δὲ δευτέρον ἐν τῷ νοῦ αὐτοῦ. Ὅσῳκις δὲ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἦτο λαν ἐντυπωσιακὴ τότε δὲν ἦτο καθόλου ἀδύνατον νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου, τὸ ὅποιον οὗτος ἀντέγραφε, διὰ τοῦ γνωστοῦ εἰς αὐτὸν κειμένου (B. F. WESTCOTT and F. J. A. HORT, *The New Testament in the Original Greek. Introduction and Appendix*, Cambridge and London, 1882, *Introduction*, σελ. 202-203· ἰδὲ ὡσαύτως J. W. MC GARVEY, *Evidences of Christianity, Part I*, Cincinnati, 1886, σελ. 21).

4. Πολλάκις τὰ ἔργα τῶν Πατέρων, προκειμένου νὰ ἐπισύρῃσι τὴν προσοχὴν τοῦ

τὴν ἀντιγραφὴν διέπραττον οὐ μόνον γραμματικά σφάλματα, ἀλλὰ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐξ ἀπροσεξίας¹ παρέλειπον φράσεις ἢ λέξεις. Μετ' ἰδιαιτέρας δὲ ἐμφάσεως δέον ἐνταῦθα νὰ τονισθῇ, ὅτι αἱ παραλείψεις εἶναι, ἐνίοτε, ἐκούσiai (oublis volontaires) εἴτε διότι τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ., τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἦτο ἄγνωστον εἰς αὐτοὺς, ὁπότε εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἔθετον τὸ εἰς αὐτοὺς γνωστὸν καινοδιαθηκικὸν κείμενον τῆς Ἐκκλησίας τῶν μετὰ τοῦ ὁποίου οὗτοι ἦσαν ἐξοικειωμένοι, εἴτε διότι οἱ ἀντιγραφεῖς ἐπηρεάζοντο ὑπὸ τοῦ κειμένου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχον οὗτοι ὑπ' ὄψει τῶν καὶ τὸ ὁποῖον, λόγῳ τῆς οἰκειότητος τὴν ὁποίαν εἶχον πρὸς αὐτό, ἐτοποθέτουν εἰς τὴν θέσιν ἐτέρου κειμένου ἀνήκοντος εἰς ἕτερον Εὐαγγελιστήν², εἴτε διότι τὸ πρὸς ἀντιγραφὴν πατερικὸν καινοδιαθηκικὸν κείμενον δὲν συνεφώνει μετὰ τὰς γραμματικάς, συντακτικάς καὶ ῥητορικάς αὐτῶν γνώσεις, εἴτε

ἀντιγραφῶς καὶ τονίσωσι τὴν εὐθύνην αὐτοῦ διὰ τὴν μελλοντικὴν αὐτῶν ἀντιγραφὴν, κατακλείονται δι' ἑνὸς ἐξορκισμοῦ. Ἡ πατερικὴ γραμματολογία γέμει τοιούτων φιλολογικῶν ἐξορκισμῶν, οἵτινες ἀνάγκουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὴν Ἀποκ., 22,18 ἐξ. Ἀντὶ παντὸς ἐτέρου παραδείγματος ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τῆς κατακλείδος τοῦ «Περὶ ὁδοῦ» ἔργου τοῦ Ἀγίου Εἰρηναίου, ὅστις μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρει καὶ τὰ ἀκόλουθα: «ὁρκίζω σε τὸν μεταγραφόμενον τὸ βιβλίον τοῦτο κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ, ἧς ἐρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, ἵνα ἀντιβάλῃς, ὁ μετεγράψω, καὶ κατορθώσῃς αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο ὅθεν μετεγράψω, ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὅρκον τοῦτον ὁμοίως μεταγράψῃς καὶ θήσῃς ἐν τῷ ἀντιγράφῳ» (ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, V, 20,2).

1. Οὐ μόνον ἀφαιρέσεις ὀφείλονται εἰς τὴν ἀπροσεξίαν τοῦ ἀντιγραφῶς, ἀλλὰ, πρὸς τοῦτοισ, καὶ πολλὰ προσθήκαι. Αἱ ἐξ ἀπροσεξίας ἀλλαγαὶ (σφάλματα) τοῦ κειμένου ὀφείλονται κυρίως εἰς ἀττικισμόν, ἀπλογραφίαν, διττογραφίαν, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ λεγόμενον ὁμοιοτέλετον. Ἀντιγραφὰί γενομένηαι ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ ἐξῆς δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα τοῦ λεγομένου «ἀττικισμοῦ», ὅστις ἀπετέλει συρμὸν τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὑπὸ τοῦ συρμοῦ δὲ τοῦτου παρασυρόμενοι ἔνιοι τῶν ἀντιγραφῶν προσεπάθησαν, ὅπως ἀπαλλάξωσι τὸ ἱερὸν κείμενον ἀπὸ τοῦς τυχόν αὐτοῦ βαρβαρισμοῦς, τοὺς ὁποίους τοῦτο ἔφερε, θέτοντες, ἐπὶ παραδείγματι, «ἔφη» εἰς τὴν θέσιν «ἀποκριθεὶς εἶπε». Μὲ τὸ φαινόμενον τοῦτο τοῦ ἀττικισμοῦ, ὡς καὶ μετὰ τὰς παραλλαγὰς τοῦ ἱ. κειμένου, τὰς ὀφειλόμενας εἰς τὸ ὕψος, ἡσυχολήθησαν ἀρκετοὶ εἰδήμονες τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου. Ἐπειδὴ ἡ παράθεσις τοῦ καταλόγου τῶν ὀνομάτων αὐτῶν εἶναι ἐνταῦθα φύσει ἀδύνατος νὰ γίνῃ ἀρκοῦμεθα μόνον εἰς τὴν μνείαν ἑνὸς ἐξ αὐτῶν: G. D. KILPATRICK, *Atticism and the Text of the Greek New Testament*, ἐν *Neutestamentliche Aufsätze (Festschrift für Prof. Joseph Schmid zum 70. Geburtstag)*, Regensburg, 1963, σελ. 125-137· *The Greek New Testament Text of Today and the Textus Receptus*, ἐν *The New Testament in Historical and Contemporary perspective: Essays in Memory of G.H.C. MACGREGOR*, ed. by Hugh Anderson and William Barclay, Oxford, 1965, σελ. 189-208· *Style and Text in the Greek New Testament*, ἐν *Studies in the History and Text of the New Testament in Honor of Kenneth Willis Clark*, ed. by B. L. DANIELS and M. J. SUGGS, Salt Lake City, 1967, σελ. 153-160.

2. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ συνήθους φαινομένου, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ Κειμένου ἀποκαλεῖται «φαινόμενον ἁρμονικῶν παραλλαγῶν» (harmonistic alterations).

τέλος, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, διότι ἀντέβαινε τοῦτο πρὸς τὴν δογματικὴν καὶ θεολογικὴν ἐν γένει αὐτῶν τοποθέτησιν ἐναντι τῆς προβληματολογίας, τὴν ὁποίαν ἔθετε τὸ ὑπ' αὐτῶν ἀντιγραφόμενον καινοδιαθηκικὸν πατερικὸν κείμενον¹. Ἐν τῇ τελευταίᾳ δὲ ταύτῃ περιπτώσει, ἐν ἣ τὸ προτεινόμενον πρὸς ἀντιγραφὴν κείμενον ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν δογματικὸν ἢ γενικώτερον εἰπεῖν, πρὸς τὸν θεολογικὸν αὐτῶν προσανατολισμὸν, οἱ ἀντιγραφεῖς ἢ παρέλειπον, κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν αὐτοῦ, τὰς ἀντιτιθεμένας πρὸς τὸν ἴδιον αὐτῶν θεολογικὸν προσανατολισμὸν λέξεις ἢ καὶ ὁλοκλήρους φράσεις ἢ, ὅπερ καὶ τὸ συνηθέστερον, ἥλλασσον αὐτάς².

Τινὲς τῶν εἰδημόνων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ἐν οἷς καὶ ὁ πολὺς F. J. HORT³, μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως παραδέχονται τὴν ὑπαρξίν δογματικῶν λόγων, ἐξαίρεσει βεβαίως τῆς διδασκαλίας τοῦ Μαρκίωνος, προκαλεσάντων παραλλαγὰς εἰς τὸ ἱερὸν κείμενον. Βεβαίως ὁ HORT καὶ οἱ ὅπαδοί αὐτοῦ παραδέχονται, παρὰ τὴν ὥς ἂν ἐπιφύλαξιν, τὴν ὑπαρξίν παραλλαγῶν ὀφειλομένων, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον, εἰς μὴ παραδοσιακὴν-δογματικὴν ἢ ἠθικὴν—διδασκαλίαν ὀρισμένων προσώπων τῆς ἀρχαιότητος. Μάλιστα δὲ αἱ τοιοῦτου εἵδους παραλλαγαὶ εἶναι πολὺ πρόωμοι. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν τυγχάνουσι νὰ εἶναι πρωιμώτεροι καὶ αὐτῶν τούτων τῶν γραφῶν τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων χειρογράφων⁴. Ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπιφυλάξεως ταύτης ἐνίων ἐρευνητῶν τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου ὀφειλομέν, ἐξ ἰδίας ἡμῶν ὀψεως κρίνοντες τὰ πράγματα, μετ' ἐπιτάσεως νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Ἰουστίνου, Τατιανοῦ, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως καὶ Ὡριγένους, παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ἀρκετὰ παραδείγματα παραλλαγῶν τοῦ κειμένου ὀφειλομένων εἰς καθαρῶς δογματικούς ἢ ἠθικούς λόγους. Βεβαίως τοῦτο οὐδὲν ὡς σημαίνει παραφθορὰν τοῦ κειμένου, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ ἐν λόγῳ δογματικαὶ ἢ ἠθικαὶ ἢ ἐτέ-

1. Ἰδὲ ἐπομένῃν ὑποσημείωσιν.

2. Διὰ τὰς δογματικὰς παραλλαγὰς μεταξὺ πολλῶν ἑλλων ἐργασιῶν ἰδὲ B. F. WESTCOTT and F. J. A. HORT, *The New Testament in the Original Greek*, Cambridge-London, 1882, II. Introduction, σσ. 282 ἐξ.· C. S. C. WILLIAMS, *Alterations to the Text of the Synoptic Gospels and Acts*, 1951· W. F. HOWARD, *The Influence of Doctrine upon the Text of the New Testament*, ἐν *London Quarterly and Holborn Review*, τ. X, 1941, σσ. 1-16· L. E. WRIGHT, *Alterations of the Words of Jesus as quoted in the Literature of the second Century*, Cambridge, Mass., 1952, σσ. 7 ἐξ., 58-68· B. M. METZGER, *The Text of the New Testament, its Transmission, Corruption, and Restoration*, 2nd edit., Oxford, 1968, σσ. 196 ἐξ.· Μ. ΣΙΩΤΟΥ, *Αἱ δογματικαὶ παραλλαγὰι τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Α': Προλεγόμενα, Ἀθῆναι, 1960· Β': Τὸ Τριδικὸν δόγμα, Ἀθῆναι, 1967.

3. Ἐνθα ἀνωτέρω, σσ. 282 ἐξ. Ἰδὲ ὡσαύτως K. LAKE, *The Text of the New Testament*, revised by Silva New, 6th edit., London, 1949, σ. 6.

4. Πρβλ. K. LAKE, μνημον. ἔργον, σ. 10.

ρας μορφῆς παραλλαγαὶ σφοδρότατα κατεπολεμήθησαν ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας ὡς ἀντιβαίνουσαι πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῆς αὐθεντικὸν καὶ γνήσιον κείμενον. Ὡς ἀντίθετοι δὲ πρὸς τὸ ἐπίσημον κείμενον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, αἱ ὡς ἄνω παραλλαγαὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εἰσέλθωσι καὶ συνεπῶς νὰ ἀποτελέσωσι μέρος τοῦ κανονικοῦ κειμένου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αἱ δογματικαὶ παραλλαγαὶ τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., αἵτινες, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀπόρροια τῶν διαφόρων αἱρέσεων, διεδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ., ὅστις, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐγένετο καὶ διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ἀλλοίωσις τοῦ κειμένου ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς αὐτὸ αἰρετικῶν (δογματικῶν) παραλλαγῶν¹.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ ἀντιγραφεὺς ἐπηρεάζεται, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ὑπὸ διαφόρων παραγόντων ἐν τῇ ἀντιγραφῇ τοῦ κειμένου, ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου δίδει μεγαλυτέραν σημασίαν καὶ ἅμα προτεραιότητα εἰς τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων ὁ ἀντιγραφεὺς ἔδειξεν εἴτε περισσοτέραν φροντίδα διὰ τὴν πιστὴν αὐτοῦ ἀντιγραφὴν, εἴτε ὀλιγωτέραν πρωτοβουλίαν διὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ κειμένου, ἐλαχίστην δὲ εἰς τὰς γραφὰς τῶν χειρογράφων ἐκεῖνων, τῶν ὁποίων ὁ ἀντιγραφεὺς ἔδειξεν ἢ ὑπερβολικὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ χειρογράφου ἢ μεγάλην ἀμέλειαν διὰ τὴν πιστὴν αὐτοῦ ἀντιγραφὴν².

Διὰ τοῦ τρόπου ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, διὰ τῆς μεθόδου, τὴν ὁποίαν, ἐν τῇ ἀντιγραφῇ τῶν κειμένων, ἠκολούθουν οἱ διάφοροι ἀντιγραφεῖς, καθίστανται οὗτοι, ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, ἀ ν α θ ε ω ρ η τ α ῖ, καὶ δὴ καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.

Ἐξαίρεσει τῶν θεολογικῶν-δογματικῶν ἢ ἠθικῶν-παραλλαγῶν αἱ λοιπαὶ ἐγένοντο, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κοινοῦ τοπικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐγνώριζον καλῶς διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, ὡς καὶ διὰ τῆς κηρυγματικῆς, λειτουργικῆς καὶ κατηχητικῆς αὐτοῦ χρήσεως³. Τοῦτο

1. Ἰδὲ ἀνωτέρω σελ. 726, ὑποσ. 2.

2. Διὰ τὸ λεπτὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου, ἰδὲ L. HAVET, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris, 1911, σ. 1 ἐξ.· A. E. HOUSMAN, *The Application of Thought to Textual Criticism*, ἐν *Proceedings of the Classical Association*, August, 1921, XVIII, London, 1922, σ. 68 ἐξ.· B. H. STREETER, *The Four Gospels*, London, 1924, σ. 107· Vincent TAYLOR, *The Text of the New Testament*, London, 1961, σ. 4· C. M. MARTINI, *Orientationes actuales criticae textus Novi Testamenti in luce inventionum recentiorum*, ἐν *VD*, XLV, 1967, σελ. 218-227· E. J. EPP, *The Twentieth century interlude in New Testament Textual Criticism*, ἐν *JBL*, τ. XCIII, 1974, σελ. 386-414· B. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, Ἀθῆναι, 1960, σσ. 513-514· M. ΣΙΩΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 1951, σσ. 5-15.

3. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐρυτέραν ὑπὸ τῶν πιστῶν γνώσιν αὐτοῦ, ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ἐπίδρα-

όλως ιδιαιτέρως ισχύει δια τούς τρεῖς ἤ, τὸ ἀργότερον, τέσσαρας πρώτους αἰῶνας, διότι κατόπιν ἄρχονται αἱ συστηματικαὶ ἀναθεωρήσεις τοῦ

σιν, ἀφ' ἑτέρου. Σπουδαιότατον ρόλον εἰς τὴν ἀπὸ μνήμης αὐτοῦ γνῶσιν ἐκ μέρους τῶν πιστῶν διεδραμάτισαν αἱ καθαρῶς, ἴσως πρὸς λειτουργικὴν καὶ μόνον χρῆσιν γενόμεναι, ἐκλογαὶ τοῦ κειμένου. Αἱ ἐν λόγῳ ἐκλογαὶ δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν ἐὰν οὐχὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνος τοῦλάχιστον εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα. Τοῦτο δὲ εὐκόλως εἰκάζεται ἐὰν ληφθῇ σοβαρῶς ὅπ' ὅσιν, ὅτι ἐνωρίτατα οἱ Πατέρες παραθέτουσι τὸ κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων ἐκλογῶν ἢ ἀνθολογιῶν, τὰ ὅποια κατήρτισεν ἡ Ἐκκλησία πρὸς χρῆσιν αὐτῶν ἐν τῇ λατρείᾳ, τῇ κηρύγματι καὶ τῇ κατηχήσει, ὡς καὶ δι' ὠρισμένους ἑτέρους λόγους, οἵτινες διηκολύνον τὴν εὐδωσιν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ αὐτῆς ἀποστολῆς. Πρὸς τούτοις οἱ Πατέρες παραθέτουσιν, ἐννοεῖται ἐνίοτε, τὸ ἱερὸν κείμενον καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων *Τεστιμονίων*, ἅτινα ἐκυκλοφοροῦντο ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Τὸ κείμενον τῶν πρώτων τούτων ἐκλογῶν, λόγῳ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ὕλης, ἀνεγινώσκετο συχνάκις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἡ συχνὴ δὲ αὐτοῦ ἀνάγνωσις ἐν αὐτῇ ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπὸ στήθους ἐκ μέρους τῶν ποιμένων καὶ τῶν ποιμαινομένων τῆς Ἐκκλησίας γνῶσιν αὐτοῦ. Αἱ σύντομοι αὗται λειτουργικαὶ συλλογαὶ τοῦ ἱεροῦ κειμένου ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἠϋζάνοντο διαρκῶς, προκειμένου αὗται νὰ δυνηθῶσι νὰ ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὸν συνεχῶς αὐξανόμενον ἀριθμὸν τῶν ἑορτῶν τοῦ ἔτους ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν διδασχὴν, τὸ κήρυγμα καὶ τὴν κατήχησιν. Συγκεκριμένον ἀποτέλεσμα τῆς αὐξήσεως ταύτης εἶναι τὰ μεταγενεστέρως καταρτισθέντα πρώτα ἐκλογάδια (εἶτα *Ἐδαγγελιστάρια* καὶ *Πραξαπόστολοι*) τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, τὰ ὅποια, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν περικοπῶν, περιεῖχον καὶ ὠρισμένας ἐνδείξεις περὶ τοῦ χρόνου τῆς χρήσεως ἐκάστης περικοπῆς. Πλείονα περὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἀγ. Γραφῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ λειτουργίᾳ ἢ λατρείᾳ σὺν τοῖς ἄλλοις ἰδὲ P. M. GY, *La question du système des lectures de la liturgie byzantine* ἐν *Miscellanea Liturgica in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, τ. II, σσ. 251-261. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθῆναι, 1962, σσ. 37 ἔξ. Τοῦ ἰδίου, *Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι, 1961. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἀνάγνωσμα*, ἐν *ΘΗΕ*, τ. II, 460-462. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ Ὁρθόδοξον λειτουργικὸν ἢ μυσταγωγικὸν κήρυγμα*, Ἀθῆναι, 1960. Β. ΕΞΑΡΧΟΥ, *Τὸ παρ' ἡμῖν ἱσχύον σύστημα βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τοῖς τακτοῖς καιροῖς δημοσίας λατρείας*, τεῦχος Α', *Ὁ Κλητὸς Κύκλος*, Ἀθῆναι 1935. Τοῦ ἰδίου, *Τὰ εἶδη τῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀλεξάνδρεια, 1935.

Τὰ τυπικὰ ταῦτα ἐκλογάδια δύνανται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, ὡς τοῦλάχιστον δύνανται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τῶν *Κατηχήσεων Κυρίλλου Ἱεροσολύμων*, ἀφ' ἑνός, καὶ ἐκ τῆς ἐπικρατούσης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχαίας πράξεως, ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ἐξαγομένη λειτουργικὴ χρῆσις τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν, ἐν αἷς ἐπισυνάπτονται καὶ αἱ Πράξεις, διὰ τὴν διάρκειαν τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος τοῦ Πάσχα καὶ τῆς λοιπῆς περιόδου τοῦ Πεντηκοσταρίου ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ προχωρήσωμεν ἔτι περαιτέρω διατυποῦντες τὴν ὑπόθεσιν, καθ' ἣν τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος τυπικὰ ἐκλογάδια (*typica-lectionnaires*) ἤρχισαν νὰ χρησιμοποιῶνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τρίτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων ἐν τῇ *Μυσταγωγικῇ τοῦ Πάσχα Κατηχήσει* αὐτοῦ περιγράφει τὴν λειτουργικὴν προᾶξιν, ἥτις ἦτο ἐν ἱσχύϊ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων. Οὐ μὴν ἀλλὰ ἡ ἐπικράτησις τῆς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένης ταύτης πράξεως προϋποθέτει, καθ' ἡμᾶς, ἀρχὴν τινα ἐφαρμογῆς αὐτῆς πολὺ ἀρχαιότεραν τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίλλου. Ἡ ἐναρξίς δὲ τῆς χρήσεως τῶν τυπικῶν—ἐκλογαδίων, τὰ

κειμένου ἐκ μέρους ειδικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιστημόνων, οἵτινες προβαίνουν εἰς τὴν ἀναθεώρησιν αὐτοῦ διὰ τῆς παραβολῆς τοῦ κειμένου περισσοτέρων χειρογράφων τῆς αὐτῆς ἢ καὶ ἐτέρας ἀκόμη οἰκογενείας.

Τέλος, πρὶν ἢ ἀποφανθῶμεν περὶ τῆς ἀξίας τῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἐνὸς Πατρός, ἔτι περισσότερον εἶναι ἐπάναγκες νὰ ἐξετάσωμεν τὴν χρονολογίαν τοῦ πατερικοῦ χειρογράφου, ὡς καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ χειρογράφου ἐκείνου τῆς Κ.Δ. μετὰ τοῦ ὁποίου ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς παραλλαγή συμφωνεῖ ἢ διαφωνεῖ.

*
* *

Μετὰ τὴν λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τοῦ παράγοντος, ὅστις καλεῖται «ἐ π ἰ - δ ρ α σ ι ς τ ο ὺ ἀ ν τ ι γ ρ α φ έ ω ς» ἐπὶ τοῦ ἀντιγραφομένου βιβλικοῦ πατερικοῦ κειμένου, θεωρεῖται ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ συστηματικὴ μελέτη ἐνὸς ἐτέρου παράγοντος, ἐξ ἴσου σπουδαίου πρὸς τὸν πρῶτον. Πρόκειται περὶ τῆς ἐξετάσεως τοῦ παράγοντος, ὅστις καλεῖται «σ υ γ γ ρ α φ ε ύ ς». Ἐρευνῶν τις τὰς πατερικὰς βιβλικὰς παραθέσεις θὰ εὑρεθῇ, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας, εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ θέσῃ εἰς ἑαυτὸν πληθὺν ἐρωτημάτων μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ πλέον σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 'Ο Πατὴρ ἢ ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεὺς συνεβουλεύθη, πρὶν ἢ παραθέσῃ τὸ κείμενον, τὸ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ χειρόγραφον, ἢ μήπως παραθέτῃ τοῦτο ἀπὸ μνήμης; Ἐνδιεφέρθη, ὄντως, ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν πιστὴν αὐτοῦ ἀντιγραφὴν ἢ ἠρέκεσθη μόνον εἰς ἓνα ἀπλοῦν αὐτοῦ ὑπαινιγμόν; Αἱ ἀπαντήσεις εἰς τὰ ὡς ἄνω ἐρωτήματα ἔχουσι μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ τύπου τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον ἀκολου-

ποῖα περιεῖχον οὐ μόνον ἐνδείξεις ἀναφερομένας εἰς τὸν χρόνον τῆς χρήσεως τῶν περικοπῶν, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον τῶν περικοπῶν, δύναται νὰ τοποθετηθῇ, ἂν μὴ εἰς τὰ τέλη τοῦ τρίτου, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Πάντως κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα τὰ ἐκλογάδια εἶναι λίαν διαδεδομένα, ἢ χρήσις δὲ αὐτῶν δὲν περιορίζεται μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν κατ' οἶκον χρήσιν. Τοῦτο δὲ γίνεται σαφὲς ἐκ τινος ἀποσπάσματος τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὅστις προτρέπει τοὺς πιστοὺς, ὅπως, πρὶν ἢ μεταβῶσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μελετήσωσι κατ' οἶκον «τὴν μέλλουσαν ἀναγνωσθήσεσθαι τῶν εὐαγγελίων περικοπὴν» σημειοῦντες «τὶ μὲν σαφές, τὶ δὲ ἄδηλον» (ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλίαι εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, XI, 1, κ. 77).

Τὸ ὡς ἄνω πρόβλημα τοῦ χρόνου τῆς χρήσεως τῶν τυπικῶν ἐκλογαδίων ἀφορᾷ ἀμέσως εἰς τὴν ἱστορίαν, δι' ἣ καὶ δὲν εἰσερχόμεθα εἰς λεπτομερῆ αὐτοῦ ἐξέτασιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ πρέπει ἐνταῦθα, ὅπως ἰδιαιτέρως, νὰ ὑπογραμμισθῇ, ὅτι ἐκ τῶν πρώτων αὐτῶν *typica-lectionnaires* (ἐκλογάδια), τὰ ὁποῖα, συγκρινόμενα πρὸς τὰ μεταγενέστερα τοιαῦτα δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς *προβυζαντινὰ ἐκλογάδια*, προήλθον τὰ λοιπὰ ἐκλογάδια τῆς κατ' Ἀνατολὰς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦτο σαφῶς δείκνυνται ἐκ τοῦ μέχρις ἡμῶν διασωθέντος ἀρμενικοῦ ἐκλογαδίου (ἀναγνώσματος), ὅπερ, κατὰ τὸν Ath. Renoux, εἶναι μετάφρασις ἐνὸς ἑλληνικοῦ ἐκλογαδίου τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων (πρβλ. A. RENOUX, *Le codex arménien Jerusalem* 121, ἐν PO, τ. XXXV, I, σελ. 21, 32 καὶ 186-188· τ. XXXVI, 2, σελ. 162, 170 ἐξ.).

θεῖ ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐχομεν πληθὺν βιβλικῶν ὑπαινιγμῶν εἰς τὰ ἔργα τῶν Πατέρων, ὑπαινιγμῶν οἱ ὅποιοι ἄλλοτε μὲν δηλοῦνται διὰ μιᾶς ἢ περισσοτέρων λέξεων εἰλημμένων ἐκ τινος εὐαγγελικῆς περικοπῆς¹, ἄλλοτε δὲ διὰ μιᾶς ἀπλῆς μνείας ἑνὸς γεγονότος ἱστορουμένου ἢ περιγραφομένου ὑπὸ τινος τῶν συγγραφέων τῆς Κ.Δ. Τὸ εἶδος τοῦτο τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ἀποτελεῖ δυσβάστακτον φορτίον εἰς τὸν ἐρευνητὴν αὐτῶν, ὅπως δὲ ἰδιαίτερος εἰς τὸν ἐρευνητὴν τῶν τοιούτου εἶδους παραθέσεων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τῶν ὁποίων αἱ παραθέσεις διαφέρουσιν, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τοῦ κειμένου τῶν χειρογράφων καὶ τῶν παπύρων τῶν Εὐαγγελίων, ἐνίοτε δὲ μόνον συμφωνοῦσιν αὐταὶ μετὰ τῆς γνωστῆς εἰς ἡμᾶς μορφῆς τοῦ κειμένου. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτάς ἐτι τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς τὸ παρατιθέμενον ὑπ' αὐτῶν κείμενον συμφωνεῖ ἐν πολλοῖς μετὰ τοῦ γνωστοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων, ὁ ἐρευνητὴς δὲν δύναται, μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, νὰ εἴπῃ, ὅτι οὗτοι ἐξαφτῶνται, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον, ἐκ τοῦ σημερινοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων, ἐξαιρέσει βεβαίως τῶν περιπτώσεων ἐκείνων, ἐν αἷς ὁ εἰδήμων γνωρίζει, ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς τὸ γνωστὸν εἰς ἡμᾶς κείμενον τῶν Εὐαγγελίων ἦτο ἡ μοναδικὴ εἰς αὐτοὺς διαθέσιμος πηγὴ, ὅτε οὗτοι ἔγραφον τὰ συγγράμματα αὐτῶν. Καὶ εἰς τὰς ἐξαιρετέας ὁμως ταύτας περιπτώσεις ὁ κριτικὸς τοῦ κειμένου δέον ὅπως λίαν ἐξονυχιστικῶς μελετήσῃ αὐτάς πρὶν ἢ προβῇ οὗτος εἰς τὴν κατὰ προσέγγισιν ἀποκατάστασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀποστολικοῦ Πατρὸς παρατιθέμενου κειμένου.

Γενικῶς εἰπεῖν, πρὸς καθορισμὸν τῶν ὑπαινιγμῶν καὶ τῶν ἐλευθέρων βιβλικῶν πατερικῶν παραθέσεων εἰς τὰ ἔργα τῶν Πατέρων θεωρεῖται ἐπ' ἀναγκας, ὅπως ἐπισταμένως ἐξετασθῇ ἡ πατερικὴ παράθεσις ἐν συσχετίσει πρὸς τὰ συμφραζόμενα, τὰ ὁποῖα οὐκ ὀλίγας φορές ἠνάγκασαν τὸν συγγραφεὰ νὰ ἀλλάξῃ τὸ ὑπ' αὐτοῦ παρατιθέμενον βιβλικὸν κείμενον, προκειμένου οὗτος νὰ προσαρμόσῃ τοῦτο συντακτικῶς καὶ ἐννοιολογικῶς πρὸς τὸ ὅλον αὐτοῦ κείμενον ἢ κάλλιον εἰπεῖν πρὸς τὸν συνειρμὸν τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ. Τοῦτο ἔχων ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ ἐρευνητὴς τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων δὲν πρέπει νὰ δώσῃ μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἐν τῇ πατερικῇ παραθέσει παρατηρουμένην ἀλλαγὴν τῶν διαφόρων συμπλεκτικῶν συνδέσμων (καί, δέ, ἀλλὰ κλπ.) διὰ νὰ μὴ ἀχθῇ εἰς τὸ ἐπισφαλὲς συμπέρασμα, καθ' ὃ ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς διὰ τῆς χρήσεως τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ συνδέσμου παραπέμπει εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένου. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν συνδέσμων, ὅπως δὲ ἰδιαίτερος εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν βραχειῶν παραθέσεων, εἶναι

1. Ὁ ἐρευνητὴς τῶν πατερικῶν παραθέσεων, ἰδιαίτερος δὲ τῶν παραθέσεων τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων, οὐδέποτε, ἐν τῇ ἐρεύνῃ αὐτῶν, πρέπει νὰ λησμονῇ, ὅτι πλειστάκις οἱ Πατέρες ἐνδιαφέρονται περισσότερο διὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς διδασκαλίας καὶ ὀλιγώτερον διὰ τὴν πιστὴν παράθεσιν τοῦ κειμένου.

λίαν σύνηθες φαινόμενον, αὕτη δὲ οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου τῆς Κ.Δ.

Τὴν μεγαλυτέραν δυσκολίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ τύπου τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεὺς παραθέτων τὸ ἱερὸν κείμενον, ἐγείρουσιν οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ αἱ ἀπὸ μνήμης παραθέσεις, τῶν ὁποίων κύριον χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ σύμπτυξις δύο ἢ περισσοτέρων βιβλικῶν χωρίων, ἄλλοτε μὲν τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως τῆς Κ.Δ., ἄλλοτε δὲ δύο ἢ καὶ περισσοτέρων¹. Ἐν ταῖς ὡς ἄνω περιπτώσεσιν ὁ ἐρευνητὴς δυσκολεύεται πάρα πολὺ νὰ ἐξαγάγῃ ἐν ἀσφαλὲς συμπέρασμα, δι' οὗ θὰ δύναται οὗτος νὰ προσδιορίσῃ τὸ χωρίον εἰς ὃ, ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν Πατὴρ, ἀναφέρεται καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐξ οὗ ὁ τελευταῖος ἀρύεται τὴν ἐλευθέραν αὐτοῦ παράθεσιν ἢ παράφρασιν. Πρὸς τούτοις ὁ ἐρευνητὴς καλεῖται νὰ ἀποφανθῇ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ ἐλευθέρα παράθεσις τοῦ Πατρὸς ἀποτελεῖ μαρτυρίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς πραγματικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον οὗτος εἶτε ἀνέγνωσεν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ Βίβλῳ, εἶτε ἤκουσε τοῦτο ἐν τῇ Κατηχήσει καὶ τῇ διδαχῇ ἢ ἀναγινω-

1. Βεβαίως ἡ σύμπτυξις δύο ἢ περισσοτέρων χωρίων δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀπὸ μνήμης παραθέσεων, διότι τὸ ἴδιον φαινόμενον ἀπαντᾷται καὶ ἐν ταῖς ρηταῖς παραθέσεσι. Πολλὰκις οἱ Πατέρες, γνωρίζοντες καλῶς τὸ κείμενον, ἀρέσκονταν νὰ συνδυάζωσι περισσότερα κείμενα ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως δώσωσι περισσοτέραν ἔμφασιν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀναπτυσσομένην διδασκαλίαν. Ἐνίοτε δὲ προβαίνουν οἱ οὗτοι εἰς τὸν συνδυασμὸν κειμένων, ἅτινα ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν συνδέονται μεταξύ των. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολῇ του, συνδέει δύο κείμενα, τὰ ὁποῖα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ οὐδὲν ὡς σχετίζονται μεταξύ των, ἤτοι παραθέτων οὗτος τὸ κείμενον τοῦ Ἡσ., 45,14 κατὰ τοὺς Ο' («... ὅτι ἐν σοὶ ὁ Θεὸς ἐστίν, καὶ ἐροῦσιν οὐκ ἔστιν Θεὸς πλὴν σοῦ») προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τοῦτο διὰ τοῦ Ἰωάν., 14,11. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ στηρίξῃ τὸ δμοούσιον τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Τοιοῦτος συνδυασμὸς εἶναι τι τὸ ἀσύνηθες ἐν τῇ συγχρόνῳ θεολογίᾳ.

Παρὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ γενικεύσωμεν τὴν ὡς ἄνω παρατήρησιν καταλλήγοντες εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ παρατηρούμεναι ἐν τοῖς πατερικοῖς συγγράμμασι συγχωνεύσεις εὐαγγελικῶν κειμένων εἶναι πάντοτε προῖον τοῦ Πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ τοῦτο, διότι αἱ συγχωνεύσεις κειμένων ἐλημμένων εἶτε ἐξ ἐνὸς Εὐαγγελιστοῦ, εἶτε ἐκ περισσοτέρων ὀφείλονται, πολλὰκις, εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., τὴν γραφὴν δὲ τῶν χειρογράφων τούτων ἀντιγράφουσι καὶ οἱ Πατέρες. Κλασσικὸν παράδειγμα συγχωνεύσεως, ἐν τοῖς ἔργοις τῶν Πατέρων, παραλλήλων εὐαγγελικῶν χωρίων ἀποτελεῖ ἡ παράθεσις τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας τοῦ Κυρίου.

Πρὸς τούτοις ἐπισταμένη τις ἔρευνα τῶν μικτῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων εἶναι ἀρκούντως ἱκανή, φρονοῦμεν, νὰ πείσῃ τὸν ἐρευνητὴν, παρὰ τὰς τυχόν ἐκ μέρους αὐτοῦ ἀντιδράσεις, ὅτι οἱ Πατέρες παραθέτουσι τὸ ἱερὸν κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει ἀρμονίας τινὸς τῶν Εὐαγγελίων ἀγνώστου, ἐννοεῖται, συγγραφέως, ἥτις ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὴν διάρκεια τῶν πρώτων αἰώνων εἰς διάφορα χριστιανικὰ καὶ ἐκκοιτιτιστικὰ κέντρα τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ ὁποία, πρὸς μεγίστην ἀπογοήτευσιν πάντων ἡμῶν, ἀπωλέσθη. Τὰς πρώτας δὲ ἐνδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀρμονίας τινὸς τῶν Εὐαγγελίων τὰς ἀνευρίσκομεν ἤδη ἐν τῇ *Διδαχῇ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων* (πρβλ. I,4).

σκόμενον ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἐξαίρεσιν τοῦ ὥς ἄνω γενικοῦ κανόνος ἀποτελοῦσιν αἱ ἀπὸ μνήμης ἐκείναι παραθέσεις, ἐν αἷς ὁ ἴδιος ὁ Πατὴρ προσδιορίζει τὸ Εὐαγγέλιον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀρύεται οὗτος τὴν παράθεσιν αὐτοῦ¹. Τέλος τὸ κείμενον τῶν ὑπαινιγμῶν, ὡς καὶ τὸ κείμενον τῶν ἀπὸ μνήμης παραθέσεων δύνανται νὰ διαφέρωσι μεταξὺ των ἐν τῷ ἰδίῳ πατερικῷ ἔργῳ, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ². Ἡ χρῆσις τῶν τοιούτων παραθέσεων διὰ τὴν ἐξαγωγὴν συμπεράσματός τινος εἶναι λίαν ἐπικίνδυνος, ἀποτελεῖ δὲ ἐν ἐκ τῶν πλέον δυσκόλων προβλημάτων ὑπὸ τῶν ὁποίων εἶναι ἐπιφορτισμένος ὁ ἐρευνητὴς τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου.

Πρὸς τούτοις πρὶν ἢ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ὑπὸ ἔρευναν Πατὴρ διὰ τῶν βιβλικῶν αὐτοῦ παραθέσεων μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἀληθοῦς κειμένου, τὸ ὁποῖον, ἐν τούτοις, ἀγνοεῖται ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἐποχῆς παπύρων καὶ χειρογράφων, δέον λίαν ἐπισταμένους νὰ ληθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὅψιν καὶ ἡ πιθανότης, καθ' ἣν ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ μελέτην κειμένου ἠδύνατο νὰ εἶχεν ὑπ' ὅψει του ἐν κείμενον ὅμοιον πρὸς τὸ γνωστὸν εἰς ἡμᾶς σήμερον κείμενον, πλὴν ὅμως προέβη οὗτος εἰς τὴν ἀλλοίωσιν αὐτοῦ διὰ λόγους δογματικῆς, ἠθικῆς, λειτουργικῆς, κηρυγματικῆς καὶ κατηχητικῆς διδασκαλίας³. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἐνέχει ὅλως ἰδιαιτέραν καὶ κεφαλαιώδη σημασίαν διὰ τὴν ἔρευναν τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων, ἰδιαιτάτα δὲ διὰ τὰς παραθέσεις τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων, οἵτινες καὶ ἐχρησιμοποίησαν τὴν Βίβλον ὡς ἐν εἶδος ἐγχειριδίου, προκειμένου οὗτοι νὰ καλύψωσι τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας των, εἴτε αὐταὶ καθήπτοντο τῆς σφαίρας τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς, εἴτε τῆς κατηχητικῆς καὶ λατρευτικῆς, εἴτε τῆς διδασκῆς

1. Θεωροῦμεν περιττὸν νὰ τονίσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι αἱ ἀπὸ μνήμης παραθέσεις γέμουσι λαθῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ βασισθῶμεν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπ' αὐτῶν, ὡς ὅτις πρόκειται νὰ καθορίσωμεν τὸν τύπον τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν Πατὴρ.

2. Διὰ τὴν παράθεσιν ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου ὑπὸ διαφορετικὴν μορφήν ἰδὲ Μ. J. SUGGS, *The Use of Patristic Evidence in the Search for the Primitive New Testament Text*, ἐν NTSi, τ. IV, 1958, σελ. 139-147, ἰδιαιτέρως σελ. 141 ἐξ.

3. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ ἀντιγραφῇ τῶν διαφορῶν χειρογράφων. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἀντιγραφεὺς ἢ οἱ ἀντιγραφεῖς κατηγορίας τινος τῶν χειρογράφων διὰ λόγους ἀφορῶντας εἰς τινὰ διδασκαλίαν παρέλειψαν τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Λουκ., 22, 43 ἐξ. (πρβλ. **Ν**^α, A, B, W, fam. 13, 579, 826, f, sys, sa, bopt, *Μαρκίων, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Ὡριγένης*) καὶ 23, 34 (πρβλ. **Ν**^c, B, D*, W, Θ, 38, 435, 579, a, b, d, sys, sa, bopt). Διὰ τὴν παράλειψιν τῶν ὡς ἔνω ἀποσπασμάτων τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰς μελέτας τῶν C. S. C. WILLIAMS, *Alterations to the Text of the Synoptic Gospels and Acts*, Oxford, 1951, σελ. 6-8, 25-53· B. H. STREETER, *The Four Gospels. A Study of Origins*, σελ. 137-139· M. GOGUEL, *Jesus and the Origins of Christianity*, vol. II: *The Life of Jesus*, New York, 1969, σελ. 493· V. TAYLOR, *The Text of the New Testament*, London, 1961, σελ. 93 ἐξ.

καὶ τοῦ κηρύγματος, εἴτε, τέλος, τῆς σφαίρας τῶν κοινωνικῶν καὶ διοικητικῶν αὐτῆς ὑποχρεώσεων.

Λόγῳ τοῦ ὅλως ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον κέκτηται τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ. ὡς λόγος ἀποκαλυφθεὶς ὑπὸ τοῦ δι' ἡμᾶς ἐνσαρκωθέντος Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἅπαντες ἀνεξαίρετως οἱ Πατέρες κατέβαλον, ἐν τῇ ἀντιγραφῇ αὐτοῦ, μεγίστην προσπάθειαν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἀποφευχθῶσι τὰ ἐκ τῆς ἀντιγραφῆς συνεπαγόμενα τυχόντα λάθη. Οὐχ ἤττον ὁμως, παρ' ὅτι ἐπρυτάνευσεν ὁ χρυσοῦς, ἐν πολλοῖς, κανὼν τοῦ «μῆτε προσθεῖναι, μῆτε ἀφελεῖν τι» ἐκ τοῦ κειμένου, ἐν τούτοις τὰ ἐκ τῆς ἀντιγραφῆς προερχόμενα λάθη ἦσαν, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀναπόφευκτα. Οὕτω σημειώσεις εὐρισκόμεναι ἐν τῷ περιθωρίῳ εἰσῆλθον, κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν, ἐντὸς τοῦ κειμένου τῶν χειρογράφων. Παραλείψεις, ἐκούσiai ἢ ἀκούσiai, ἀποτελοῦσιν ἐν τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων κυρίως δεκαετιῶν τῆς ζωῆς τῆς ἀρχηγόπου Ἐκκλησίας.

*
* *

Ἡ ἐξέτασις ἐκάστης βιβλικῆς πατερικῆς παραθέσεως, βάσει τῶν ὡς ἄνω μνημονευθέντων κριτηρίων, δὲν εἶναι πάντοτε ἀρκετὴ καὶ βεβαίως ἀσφαλὴς διὰ τὴν ἐξαγωγήν οἰοδύηποτε σοβαροῦ συμπεράσματος δυναμένου νὰ χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου πρὸς ἐπίλυσιν τῶν δυσεπιλύτων αὐτῆς προβλημάτων. Ἐν τῇ ἀξιοποιήσει τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων ὁ ἐρευνητὴς ὀφείλει πρὸς τούτοις νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ καὶ δύο ἑτέρους, ἐξ ἴσου σημαντικούς, παράγοντας, οἵτινες ἐνδέχεται νὰ διεδραμάτισαν σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ παρατιθεμένου βιβλικοῦ κειμένου. Πρόκειται περὶ τῶν παραγόντων, οἵτινες καλοῦνται 1) φιλολογικὴ ἐπίδρασις τῶν πηγῶν τοῦ συγγραφέως καὶ 2) ἐπίδρασις τῆς κηρυγματικῆς θεολογίας, ἥτις, ἀληθῶς εἰπεῖν, ἀποτελεῖ, κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, προέκτασιν τῆς προηγηθείσης κατηχήσεως¹. Τῷ ὄντι, ἐν τῇ πατερικῇ φιλολογίᾳ πολλαὶ βιβλικαὶ παραθέσεις παραλλάσσονται ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, οὐχὶ διότι οὗτοι παραπέμπουσιν

1. Ὁ ἐρευνητὴς τῶν πατερικῶν παραθέσεων δεόν νὰ δώσῃ μείζονα σημασίαν εἰς τὰς παραθέσεις ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας οἱ Πατέρες παραθέτουσιν ἐν τοῖς ἀντιαιρετικοῖς αὐτῶν ἔργοις καὶ ὀλιγωτέραν εἰς τὰς παραθέσεις τὰς ἀναγινωσκομένας ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτῶν. Ὁ λόγος βεβαίως εἶναι προφανής: οἱ Πατέρες ἐν τῇ πολεμικῇ αὐτῶν ἔναντι τῶν αἰρετικῶν παραθέτουσι τὸ κείμενον πιστῶς διὰ λόγους, κυρίως, ἀκριβείας τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ἐν ᾧ ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτῶν οὗτοι μᾶλλον ἡθικολογοῦσιν ἢ δογματίζουσιν. Περὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ἰδὲ L. J. BEBB, *The Evidence of the Early Versions and Patristic Quotations on the Text of the Books of the New Testament*, ἐν *Studia Biblica et Ecclesiastica*, τ. II, 1890, σελ. 216 ἐξ.

εἰς τὸ κείμενον ἑνὸς χειρογράφου-γνωστοῦ ἢ ἀγνωστοῦ—, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον διότι οὗτοι ἀντιγράφουσι τὸ κείμενον τῶν πηγῶν-λειτουργικῶν, κατηχητικῶν, κηρυγματικῶν, ἐξηγητικῶν κλ.π., τὰς ὁποίας οὗτοι χρησιμοποιοῦσι χωρὶς ἐν τῷ μεταξὺ νὰ τροποποιήσωσιν αὐτὸ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον οὗτοι εἶχον ἐμπροσθεν αὐτῶν, ὅτε συνέτασσον τὸ ἔργον των, ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῆς ἐκκλησίας των, τὸ ὁποῖον οὗτοι, ὡς ἀληθεῖς ποιμένες, ἐγνώριζον ἀπὸ μνήμης διὰ τῆς συχνῆς αὐτοῦ χρήσεως. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ οἱ Πατέρες μετὰ μεγάλης πνευματικῆς ἀπληστίας ἀναγινώσκουσι καὶ εἶτα ἀντιγράφουσι τὰ ἔργα τῶν προκατόχων αὐτῶν, ἅτινα ἀπετέλουν πολυτιμον δι' αὐτοὺς πνευματικὸν θησαυρόν. Οὕτω πως ὁ εἰς Πατὴρ διὰ τῆς ἀντιγραφῆς ἀποσπασμάτός τινος ἑνὸς τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνει τὸ βιβλικὸν αὐτοῦ κείμενον ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐτέρας φιλολογικῆς ἢ κριτικῆς ἀναλύσεως σχετιζομένης πρὸς τὴν αὐθεντικότητα καὶ ἀκρίβειαν αὐτοῦ¹. Ἡ ἄνευ ἐκ τῶν προτέρων φιλολογικῆς ἢ κριτικῆς ἐξετάσεως ἀντιγραφή τοῦ βιβλικοῦ κειμένου ἑνὸς Πατρὸς ὑπὸ τινος μεταγενεστέρου ἐγένετο κυρίως, διότι ὁ ἀντιγράφων μεταγενέστερος Πατὴρ εἶχεν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν προκατόχον αὐτοῦ. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς τακτικῆς ταύτης ἦτο ἡ ἐπανάληψις ὠρισμένων λαθῶν καὶ ἀνακρίβειῶν, αἵτινες ἀπετέλεσαν μέρος τοῦ ἀντιγραφομένου κειμένου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ ἱεροῦ κειμένου γενομένη βάσει *Τεστιμονίων* τινῶν κυκλοφορουμένων ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

Πρὸς τούτοις, ἡ ἔρευνα περὶ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ Πατὴρ τις τῆς Ἐκκλησίας, προϋποθέτει καὶ ἀρτίαν γνῶσιν τῶν συνηθειῶν τοῦ ἀντιγραφέως. Βεβαίως τὸ σημεῖον τοῦτο ἰσχύει ὡσαύτως καὶ διὰ τοὺς παπύρους καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Κ.Δ., τῶν ὁποίων πολλὰ παραλλαγὰὶ ὀφείλονται, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ E. C. Colwell, εἰς τὸν ἀντιγραφέα².

* * *

Συνοψίζοντες πάντα τὰ ἀνωτέρω λέγομεν, ὅτι πρὸς σαφῆ καθορισμὸν καὶ ἐκτίμησιν τῆς σημασίας καὶ ἀξίας ἐκάστης πατερικῆς βιβλικῆς παραθέσεως δεόν ὅπως ὁ ἐρευνητὴς ἐξετάσῃ πρωτίστως τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἀπομνήμης παραθέσεως αὐτῆς, τὸ ἐνδεχόμενον παραφράσεως αὐτῆς, ὡς καὶ τοὺς παράγοντας, οἵτινες καλοῦνται «ἐπίδρασις τοῦ ἀντιγραφέως», «ἐπίδρασις τοῦ τοπικοῦ κειμένου

1. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τοῖς *Στρωματεῖς* αὐτοῦ (IV, VI, 32-33) παραθέτει μίαν ὁμάδα παλαιοδιαθηκικῶν κειμένων (πρβλ. Ψαλμ., 36, 35-37· Ἡσ., 29, 13· Ψαλμ., 61, 4· 77, 36-37· 30, 19· 11, 3-5) οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφου τινός, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς *Α' Κλήμεντος Ἐπιστολῆς* (πρβλ. XIV, 5-XV, 5).

2. E. C. COLWELL, *Scribal Habits in Early Papyri: A Study in the Corruption of the Text*, ἐν *The Bible in modern Scholarship*, Tennessee, 1965, σελ. 370-389.

τῆς Ἑκκλησίας», ἐνθα γίνεται ἡ ἀντιγραφὴ, «ἐπίδρασις τῆς διδαχῆς καὶ τοῦ κηρύγματος, τῆς λατρείας καὶ τῆς κατηχήσεως», «ἡ φιλολογικὴ ἐπίδρασις» τοῦ ἐνὸς Πατρὸς ἐπὶ τοῦ ἑτέρου καὶ τέλος ὁ καθόλου θεολογικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Πατρὸς, ὅστις παραθέτει τὸ κείμενον, ἢ τοῦ ἀντιγραφέως αὐτοῦ. Μόνον κατόπιν ἐνδελεχοῦς ἐξετάσεως τῶν παραγόντων τούτων καὶ πολλῶν ἄλλων¹ δύναται ὁ εἰδικὸς ἐπὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου νὰ ἀποφανθῇ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον μία πατερικὴ παραθέσις ἐπιτρέπηται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς μαρτυρία ὑπὲρ ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς οἰκογενείας τῶν χειρογράφων² εἴτε, ὅπερ καὶ τὸ πλεον σπουδαίω-

1. Οὐδέποτε πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἐνίοτε οἱ Πατέρες ὁδηγοῦνται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ κειμένου ἐξ ἀφορμῆς τῶν πολλῶν σημειτισμῶν αὐτοῦ. Οἱ σημειτισμοὶ δὲ οὗτοι εἶναι δυσνόητοι εἰς τοὺς Ἑλληνας. Προκειμένου, ὅθεν, νὰ καταστή τὸ κείμενον εὐληπτον εἰς τὸ κατέχοντα τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν ἀναγνωστικὸν κοινὸν οἱ Πατέρες ἀναγκάζονται νὰ προβῶσιν εἰς τὴν ἀντικατάστασιν ὀρισμένων σημειτικῶν ὅρων δι' ἀντιστοίχων ἐλληνικῶν τοιούτων. Αἱ ἀντικαταστάσεις αὗται, αἱ ὁποῖαι εἶναι πολὺ σπάνιαι ἐν τῇ πατερικῇ γραμματολογίᾳ, ἀποτελοῦσι τὰς οὕτω καλουμένας παραλλαγὰς τοῦ ὕφους (*stylistik motivations*). Ὡς τοιοῦτον παράδειγμα παραλλαγῆς τοῦ κειμένου ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τῆς παραθέσεως τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου (Α' Ἀπολογία, XV, 16) καὶ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (πρβλ. *Τὸ ὁσφζόμενος πλούσιος*, 17,1· Στρωματεῖς, IV, VI, 33,5· VII, XII, 77,6), οἵτινες παραθέτοντες τὸ Ματθ. 6,21 (πρβλ. Λουκ., 12,34) ἀναγινώσκουσιν: «ὅπου γὰρ ὁ θησαυρὸς ἐστίν, ἐκεῖ καὶ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου» εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραδεγμένου κειμένου «ὅπου γάρ ἐστίν ὁ θησαυρὸς σου, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία σου». Διὰ τὸ φαινόμενον τῶν παραλλαγῶν τούτων ἰδὲ ἀνωτέρω σελ. 725, ὑποσ. 1.

2. Κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον αἱ μακραὶ βιβλικαὶ παραθέσεις τῶν Πατέρων παρατιθέμεναι μετὰ μεγαλυτέρας ἀκριβείας ἐπὶ τῇ βάσει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, χειρογράφου τινὸς δύνανται νὰ ἀποτελέσωσι τὸ ἀσφαλέστερον κριτήριον πρὸς καθορισμὸν τοῦ τύπου τοῦ κειμένου, τὸ ὅποιον εἶχεν ὑπ' ὅψιν του ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεύς. Τοῦτο βεβαίως ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ σημαίνει τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀπόρριψιν τῶν βραχείων βιβλικῶν πατερικῶν παραθέσεων, αἱ ὁποῖαι, παρὰ τὴν βραχύτητα αὐτῶν, εἶναι ἐνίοτε ἱκαναὶ νὰ ὁδηγήσωσιν ἡμᾶς εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ τύπου τοῦ κειμένου τοῦ παραθέτοντος αὐτάς Ἐκκλησιαστικοῦ Συγγραφέως.

Ἐξετάζοντες τὰς ἀπὸ μνήμης παραθέσεις τῶν Πατέρων πρέπει ἀπαραιτήτως, σὺν τοῖς ἄλλοις, νὰ λάβωμεν ὑπ' ὅψιν καὶ τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονός, καθ' ὃ οἱ Πατέρες ἐγνώριζον τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ. ἀπὸ στήθους καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἦσαν πάντοτε ὑποχρεωμένοι νὰ προστρέξωσιν εἰς κάποιο χειρόγραφον, ὡσάντις ἤθελον νὰ παραθέσωσιν ἀπόσπασμά τι ἐξ αὐτοῦ. Ἀλλως τε ἡ ἀπὸ μνήμης γνώσις τοῦ κειμένου διὰ τοὺς ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας ἦτο, τοῦλάχιστον διὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ἀπαραιτήτως ἀναγκαία. Τοῦτο δὲ καθίσταται φανερόν ἐὰν ληθῇ ὑπ' ὅψιν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ κατὰ κόρον χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ κατηχήσει, ἐν τῷ κηρύγματι καὶ τῇ διδαχῇ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ δυσχρηστία τῶν κυλίνδρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων κατ' ἀρχὰς ἐγράφετο τὸ κείμενον. Καὶ ἂν ἀκόμη ἀναγκάσωμεν τὴν χρῆσιν τῶν κωδίκων (παπύρων) εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα, ὡς ὁ F. G. Kenyon πιστεύει στηριζόμενος ἐπὶ τῶν παπύρων τοῦ Chester Beatty, ἐν τούτοις ἡ εἰσαγωγή αὐτοῦ δὲν διηυκόλυνε τὴν χρῆσιν ἢ μᾶλλον τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ κειμένου ἐκ μέρους τῶν γνωρίζοντων ἀπὸ στήθους τὸ ἱερὸν κείμενον. Τοῦτο δὲ διότι αἱ σελίδες ἐστεροῦντο ἐτι τῶν ἀναγκαίων συμβόλων, δι' ὧν θὰ διηυκολύνετο ἡ ταχεῖα ἐπαλήθευσις τοῦ παρατιθεμένου ἀποσπάσματος.

τερον, ὡς μοναδική μαρτυρία ὑπὲρ ἐνὸς κειμένου, τὸ ὁποῖον πάλαι ποτὲ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ὁποῖον, δυστυχῶς, δὲν διεσώθη ἐν τοῖς γνωστοῖς σήμερον ἑλληνικοῖς χειρογράφοις¹. Τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο κείμενον, τὸ ὁποῖον τυγχάνει νὰ εἶναι ἀνάλογον ἢ παράλληλον πρὸς τὸ κείμενον τῶν χειρογράφων, μετεδόθη ἀπὸ τῆς μιᾶς δεκαετηρίδος εἰς τὴν ἄλλην, ἀπὸ τῆς μιᾶς γενεᾶς εἰς τὴν ἄλλην διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, διὰ τῆς διδασχῆς καὶ τοῦ κηρύγματος, διὰ τῶν ὁμιλιῶν, διὰ τῶν διαφόρων θεολογικῶν-δογματικῶν, ἠθικῶν καὶ καθαρῶς ἐρμηνευτικῶν—πατερικῶν συγγραμμάτων, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τῆς λειτουργικῆς καὶ κατηχητικῆς πράξεως τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας.

1. Διὰ τὰς διαφόρους κατηγορίας τῶν παραλλαγῶν τῶν ἐν τοῖς χειρογράφοις παρατηρουμένων μετὰξὺ ἄλλων ἰδέ: D. E. NESTLE, *Einführung in das Neue Testament, umgearbeitet von E. von Dobschütz*, Goettingen, 1923, σελ. 2-7· A. T. ROBERTSON, *Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, New York, 1925, σελ. 150-160· R. P. LAGRANGE, *Projet de critique textuelle rationnelle du Nouveau Testament*, ἐν RB τ. XLII, 1933, σελ. 496.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

1. Τὸ κείμενον τῶν ἀναθεωρητῶν καὶ τὸ κείμενον τῶν Πατέρων.

Μεταξὺ τῶν εἰδημόνων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου κατέστη πλέον κοινὴ συνείδησις τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον παρουσίασεν ὁ δεῦτερος αἰὼν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ἔχομεν μίαν, ἄνευ προηγουμένου, ποικιλίαν γραφῶν ἢ, ὀρθότερον εἰπεῖν, παραλλαγῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸ ἱερὸν κείμενον ἐκυκλοφορεῖτο ἐν ταῖς διαφόροις κατὰ τόπους Ἐκκλησίαις, αἵτινες ἐνωρίτατα ἔλαβον τὰ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν μέτρα, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μῆξις τοῦ κειμένου νὰ εἶναι, παρὰ τὴν πληθύν τῶν παραλλαγῶν, *μερικὴ καὶ οὐχὶ γενικὴ*. Ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος ποικιλία τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἱεροῦ κειμένου ἦτο περισσότερον ἔντονος ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου, ὅλως δὲ ἰδιαίτερος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἥτις, οὕσα φαεινὸν κέντρον καλλιεργοῦν καὶ προάγον ἀπάσας σχεδὸν τὰς ἐπιστήμας, διέθετε πληθὺς εἰδημόνων εἰς τὴν θύραθεν κριτικὴν, οἵτινες διὰ πρώτην φοράν ἤρχισαν νὰ μελετῶσι τὰ προβλήματα τῆς γνησιότητος, αὐθεντίας καὶ ἀκεραιότητος τῶν συγγραμμάτων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐκυκλοφοροῦντο, ἰδιαίτατα ἐν τοῖς πρώτοις χρόνοις τῆς ἱστορίας αὐτῆς, πολυάριθμα κείμενα, ἅτινα καίτοι ἐκυκλοφοροῦντο παραλλήλως τὸ ἐν πρὸς τὸ ἄλλο, ἐν τούτοις σαφῶς διεκρίνοντο ἀλλήλων¹.

1. Ὁ Κ. Aland ἀποκρούει τὴν ἰδέαν τῆς ὑπάρξεως τύπων κειμένου ((text-types)—ὑπὸ τὴν ἑνωίαν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁ ὅρος οὗτος κοινῶς χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου — ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν πρωιμοτάτην περίοδον. Ἀποκρούει δὲ οὗτος τὴν ἰδέαν αὐτὴν, διότι πιστεύει, ὅτι οἱ τῆς Κ. Δ. πάπυροι (P⁴⁵, P⁴⁶, P⁶⁶, P⁷⁵ κλπ.), οἱ ἀνακαλυφθέντες ἐν Αἰγύπτῳ, δεικνύουσιν, ὅτι ὑπῆρχον πολυάριθμα διαφορετικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐκυκλοφοροῦντο τὸ ἐν παραπλευρῶς τοῦ ἄλλου κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον καὶ ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ (πρβλ. Κ. ALAND, *The Significance of the Papyri for Progress in New Testament Research*, ἐν *The Bible in Modern Scholarship*, 1965, σελ. 336 - 337). Ε. Colwell ὑπογραμμίζει, ὅτι «very few, if any, text-types were established by that time (A. D. 200)» [Ε. COLWELL, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament* (NTTS, 9), Leiden, 1969, σελ. 55].

Οἱ Χριστιανοί, προφανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῶν κριτικῶν τῆς θύραθεν φιλολογίας κινούμενοι, ἤρχισαν τὸ ἀργότερον κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα νὰ ἐργάζωνται διὰ τὴν κάθαρσιν τοῦ κειμένου τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ. ἀκολουθοῦντες, ὡς φαίνεται, τὰς ἀρχὰς τῆς θύραθεν κριτικῆς. Οὐ μὴν ἀλλὰ μεταξὺ τῶν κριτικῶν τοῦ κειμένου τῶν κλασσικῶν ἔργων καὶ τῶν Χριστιανῶν κριτικῶν τοῦ κειμένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὑπάρχει μία μεγάλη καὶ σημαντικὴ διαφορὰ, ἥτις, ὡς τοῦλάχιστον ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀπέβη ὀλέθριος διὰ τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ. Ἡ περὶ ἧς δὲ ὁ λόγος διαφορὰ συνίστατο κυρίως εἰς τὸν τρόπον ἢ τὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἠκολοῦθουν οὗτοι ἐν τῇ ἀδόλῳ καὶ εὐγενεῖ αὐτῶν προσπαθεῖα πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ ἱεροῦ κειμένου. Οὕτως οἱ πρῶτοι, τ.ἔ. οἱ εἰδήμονες τῆς θύραθεν κριτικῆς, χωρὶς καὶ νὰ ἐξοστρακίσωσι λέξεις, φράσεις ἢ καὶ ὀλόκληρα κῶλα ἐκ τῶν κλασσικῶν ἔργων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τοῦ Ὀμήρου, προέβαινον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου σημειοῦντες δι' ἐνὸς ὀβελίσκου τὰς προσθέσεις καὶ δι' ἐνὸς ἀστερίσκου τὰς τυχὸν παραλείψεις. Διὰ τῆς ἀποδοχῆς καὶ ἐφαρμογῆς τῆς κριτικῆς ταύτης μεθόδου ἠδυνήθησαν οὗτοι νὰ προσφέρωσιν ἀνυπολογίστου σημασίας καὶ ἀνεκτιμήτου ἀξίας ὑπηρεσίαν εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ κειμένου τῶν κλασσικῶν ἔργων. Οὗτοι, κινούμενοι ἐκ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν κλασσικὸν συγγραφέα, ὅπως π.χ. πρὸς τὸν Ὀμηρον, ἀπέφευγον νὰ ἀποδώσωσιν εἰς αὐτὸν στίχους, οἵτινες οὐδέποτε ἐξῆλθον τοῦ καλῆμου αὐτοῦ.

Οἱ δεύτεροι, τ.ἔ. οἱ Χριστιανοὶ εἰδήμονες τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου¹, κινούμενοι καὶ οὗτοι ἐξ ἄκρου σεβασμοῦ, δέους, πνευματικῆς προδιαθέσεως, εὐσεβείας, πίστεως καὶ ἀγάπης πρὸς τὸ ἱερὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸν κανόνα πίστεως («regula fidei») καὶ τοῦ ὁποίου γραφεύς, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ Πανάγιον Πνεῦμα, ἐπίστευον, ὅτι τὸ ἱερὸν κείμενον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περιέχῃ σολοικισμούς, εἴτε ἀσυνήθεις ἢ καὶ λίαν δημώδεις λέξεις ἢ φράσεις, αἵτινες δὲν ἤρμοζον διόλου εἰς τὸν θεῖον αὐτοῦ χαρακτῆρα². Ὅ,τι δὲ ἤρμοζεν εἰς τὸν θεῖον αὐτοῦ χαρακτῆρα ἦτο, σὺν

1. Τοὺς πρῶτους περὶ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου Χριστιανούς εἰδήμονας δέον νὰ τοὺς ἀναζητήσωμεν ἐν τῇ τελευταίᾳ εἰκοσαετίᾳ τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὅτε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς πασχαλίου Ὀμιλίας τοῦ Σάργδεων Μελλίτωνος, ἄνθρωποι κατηρτισμένοι ἐν τῇ θύραθεν παιδείᾳ, ἰδιαίτερώς δὲ ἐν τῇ ρητορικῇ, μετεστράφησαν εἰς τὸν Χριστιανισμόν καὶ ἐγένοντο μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πρώτη δὲ ἐπιμελὴς καὶ ἀκριβὴς ἀπόπειρα πρὸς ἀπόκτησιν καλυτέρου τινὸς κειμένου ἀφεώρα, ὡς ἦτο εὐνόητον, εἰς τὸ κείμενον τῶν Εὐαγγελίων. Πράγματι προῦν τῆς περιόδου ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ P⁷⁵, ὅστις περιέχει ἀποσπάσματα εἰλημμένα ἐκ τῶν Εὐαγγελίων τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου καὶ ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς θὰ ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἀναθεωρητῶν τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος.

2. Κλασσικόν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, παραμένει τὸ ἐπεισόδιον τὸ λαβὼν χώραν ἐν τῇ Συνόδῳ τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων μεταξὺ τοῦ ἀγίου Σπυριδῶνος, ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος, καὶ τοῦ Τριφυλλίου, ἐπισκόπου Λήδρας, ὅστις ἠθέλησε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἐν Ἰωαν., 5,8 βαρβαρίζουσαν λέξιν «κράββατος» διὰ τῆς ἀττικῆς λέξεως «σιλίμπος». Ἐναντίον τῆς

τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ καλλιέπεια τοῦ λόγου, ὡς ἐπίσης ἡ, ὅσον τὸ δυνατόν, ἐκτενέστερα ἀφήγησις ἐνὸς θαύματος τοῦ Κυρίου. Οὕτω πως σκεπτόμενοι καὶ μακρὰν τῶν ἀρχῶν τῆς θύραθεν κριτικῆς ἐργαζόμενοι προσέθεσαν οὗτοι εἰς τὴν πτωχὴν, ἐπὶ παραδείγματι, περικοπὴν ἐνὸς τῶν Εὐαγγελιστῶν λέξεις καὶ φράσεις, τὰς ὁποίας ἔλαβον ἐκ τῆς ἐκτενέστερας περικοπῆς ἐτέρου Εὐαγγελιστοῦ, ἐναρμονίζοντες δὲ αὐτὴν πρὸς ἐκείνην οὐ μόνον παρέλειψαν, ἀλλὰ καὶ ἐτροποποίησαν λέξεις ἢ καὶ φράσεις ἀκόμη πεπεισμένοι ὄντες, ὅτι διὰ τῆς μεθόδου των ταύτης θὰ ἔδιδον εἰς τὸ κείμενον τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν. Εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν πραγματοποιουμένας ἐναρμονίσεις παρατηροῦνται μεγάλαι διορθώσεις, τοῦτο δὲ λόγῳ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος, τὴν ὁποίαν ἐν πολλοῖς παρουσιάζουσιν οἱ Συνοπτικοὶ μεταξὺ των.

Οἱ Χριστιανοὶ κριτικοὶ τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., μὴ ἀκολουθοῦντες τὰς ἀρχὰς τῆς θύραθεν Κριτικῆς, δὲν διέσωσαν ἀπάσας τὰς γραφὰς ἢ παραλλαγὰς τοῦ κειμένου, ὑφ' ἃς τοῦτο ἐκυκλοφορεῖτο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς των, ἀλλὰ μέρος μόνον τῶν παραλλαγῶν, αἵτινες, κατὰ τὴν γνώμην των, ἦσαν ἐὰν ὅχι αἱ ἀρχαιότεραι τοῦλάχιστον αἱ ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς ὑποκειμενικάς αὐτῶν ἰδέας καὶ πεποιθήσεις. Ὡς ἐκ τούτου οἱ πάπυροι δὲν ἀποτελοῦσι μίαν ἀντικειμενικὴν ἢ κριτικὴν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς ἐποχῆς τῶν γραφῶν τῶν παπύρων, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐν εἶδος ἐκλεκτισμοῦ τοῦ κειμένου τῆς ἐποχῆς των. Τὸ κείμενον τῶν χειρογράφων εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις — βεβαίως αὗται εἶναι ὀλίγαι — δὲν εἶναι τὸ ἀρχικὸν κείμενον, ἀλλ' ἡ ἐπεξεργασμένη αὐτοῦ μορφή. Γενικῶς εἰπεῖν, τὰ κείμενα τῶν παπύρων καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων χειρογράφων δὲν εἶναι τι ἕτερον, εἰ μὴ μόνον κείμενα ἀντιπροσωπεύοντα τὰ πολυάριθμα ἀτομικά κείμενα — ἴσως καὶ τύπους κειμένων —, τὰ ὁποῖα ἐκυκλοφοροῦντο ἐν ταῖς διαφόροις τοπικαῖς Ἐκκλησίαις κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τρίτον αἰῶνα.

* *

Ὁ πολὺς καὶ εὐρυμαθὴς Ὁριγένης, ὅστις ἐμεγάλωσεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐδιδάχθη ἐν αὐτῇ τὴν μέθοδον τῆς κριτικῆς τῆς θύραθεν παιδείας, τὴν ὁποίαν, ὡς γνωρίζομεν, μετὰ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας καὶ ἐπιτυχίας ἐφήρμοσεν ἐν τοῖς «Ἐξαπλοῖς» αὐτοῦ, δριμύτατα ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν ὡς ἄνω μνημονευθέντων ἀναθεωρητῶν τοῦ κειμένου τῆς Ἀγ. Γραφῆς, οἵτινες καὶ

προσπαθείας ταύτης τοῦ Τριφυλλίου ὁ ἅγιος Σπυρίδων σφοδρῶς ἀντέδρασεν εἰπὼν παρηγοίᾳ: «οὐδ' οὐ γὰρ ἔφη, ἀμείνων τοῦ κραββάτου εἰρηκότος, ὅτι ταῖς αὐτοῦ λέξεσιν ἐπαισχύνῃ κεχρῆσθαι; καὶ τοῦτο εἰπὼν, ἀνεπήδησε τοῦ ἱερατικοῦ θρόνου, τοῦ δήμου ὀρώντος» (πρβλ. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία I, 11).

ἐγένοντο αἵτιοι τῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ. «Πολλή», γράφει ἡ γλαφυρὰ καὶ ἄμα λίαν λεπτολόγος καὶ κριτικὴ ὠριγένειος πέννα, «γέγονεν ἡ τῶν ἀντιγραφῶν διαφορά, εἴτε ἀπὸ ραθυμίας τινῶν γραφῶν, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρῶν, (εἴτε ἀπὸ ἀμελούντων) τῆς διορθώσεως τῶν γραφομένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν τὰ ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει (ἢ) προστιθέντων ἢ ἀφαιρούντων»¹.

Ὅθεν, «πολλὴ γέγονεν», συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ μεγαλοφυοῦς Ὁριγένους, ὅστις τυγχάνει νὰ εἶναι ὁ πρῶτος ἐπίσημος κριτικὸς τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.², («ἡ τῶν ἀντιγραφῶν διαφορά»).

Τὴν οὕτω πως προκύψαν διαφοράν τῶν χειρογράφων τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. προσεπάθησαν, ὅπως μετριάσωσιν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ κριτικοὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Οὐχ ἥττον ὅμως ἐπαναλαμβάνουσι καὶ οὗτοι τὸ αὐτὸ σφάλμα τῶν προκατόχων αὐτῶν, ἥτοι τὴν μὴ ἐκ μέρους των πλήρη ἐφαρμογὴν τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς θύραθεν κριτικῆς, τὴν ὁποίαν, ὡς τοῦλάχιστον ἐκ τῶν πραγμάτων δείκνυται, δὲν ἠγάπων, διότι αὕτη, σὺν τοῖς ἄλλοις, περιώριζεν, ἐν τινι τρόπῳ, τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀντιγραφέως. Παρὰ ταῦτα ὅμως οἱ κριτικοὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὑπερέχουσι τῶν τοῦ τρίτου αἰῶνος, διότι οὗτοι προβαίνουν εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ κειμένου ἐπὶ τῇ βάσει περισσοτέρων χειρογράφων, τὰ ὁποῖα οὗτοι μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας ἐφρόντιζον νὰ συλλέξωσιν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν συλλεγέντων χειρογράφων προβαίνουν οὗτοι εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ κειμένου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι συνέβη μὲ τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος B³, τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὰ καλύτερα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, χειρόγραφα τοῦ κειμένου τῆς Αἰγύπτου⁴. Παρὰ τὰς προσπαθείας, τὰς ὁποίας κατέβαλεν ὁ ἄγνωστος συντάκτης, δὲν φαίνεται ἐν τούτοις νὰ συμπεριέλαβεν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀναθεωρηθέντι κειμένῳ ἀπάσας τὰς γραφὰς ἢ παραλλαγὰς, αἵτινες ἀνεγινώσκοντο ἐν τοῖς διαφόροις κειμένοις τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ κυκλοφοροῦμένοις⁵, εἴτε διότι οὗτος ἐθεώρησεν αὐτὰς μεταγενεστέ-

1. Πρβλ. Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, XV, 14 (ἐκδοσις E. KLOSTERMANN, GCS, τ. X, σσ. 387, 27-388,2).

Σημειωτέον, ὅτι ὁ L. Vaganay, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ὥς ἂν «κριτικῆς» παρατηρήσεως τοῦ Ὁριγένους, συμπεραίνει, ὅτι «the first systematic revisions have been made in the second Century» (L. VAGANAY, *An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, transl. by B. V. Miller, London, 1937, σελ. 101 καὶ 113).

2. F. G. KENYON, *Handbook to the Textual Criticism of the New Testament*, 1926, σ. 214.

3. Ὁ κώδιξ οὗτος ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἀναθεωρήσεως B, ἥτις, κατὰ τὴν γνώμην τῶν εἰδημόνων, ἀπέφυγε τὰ λάθη τῶν λοιπῶν συγχρόνων ἢ μεταγενεστέρων ἀναθεωρήσεων.

4. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἀναθεώρησις αὕτη τοῦ B (ὡς καὶ τοῦ N) ἔλαβε χώραν ἐν Αἰγύπτῳ, καὶ δὴ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου καὶ ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ ἐκ μέρους κριτικῶν τινῶν ἀπονομή τῆς ἀναθεωρήσεως ταύτης εἰς τὸν ἐρμηνευτὴν τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος Ἡσύχιον παραμένει εἰσέτι, καθ' ἡμᾶς, μία ἀπλὴ ὑπόθεσις.

5. Περιττὸν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ, καὶ δὴ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲν ἔχομεν ὁμοιόμορφόν τινα παράδοσιν γραφῶν τῶν χειρογράφων. Τοῦναντίον αὕτη εἶναι

ρας καὶ δευτερευούσης σημασίας καὶ ἀξίας, εἴτε, ὅ περ καὶ τὸ πιθανώτερον, δὲν ἐγνώρισεν αὐτάς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐν εἶναι τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονός: αἱ γραφαί, τὰς ὁποίας οὗτος εἴτε ἐθεώρησε μεταγενεστέρας, εἴτε δευτερευούσης σημασίας καὶ ὡς τοιαύτας δὲν τὰς συμπεριέλαβεν ἐν τῇ ἀναθεωρήσει αὐτοῦ, εἴτε δὲν εἶχε γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν, ἀντιπροσωπεύουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν ἀρχαιοτέραν μορφήν τοῦ κειμένου τῆς Ἀλεξανδρείας, ἥτοι ἀποτελοῦσι τὸ οὕτω καλούμενον *π ρ ο - α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν ἢ π ρ ω τ ο - α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν* κείμενον¹, τὸ ὁποῖον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μεταγενέστερον *α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν* κείμενον εἶναι βραχύτερον, ἐπὶ πλεόν δὲ δὲν ὑπέστη τὴν γραμματικὴν ὡς καὶ τὴν λογοτεχνικὴν, ἐξ ἐπόψεως ὕφους, συστηματικὴν στίλβωσιν ἢ ἐξευγενισμόν.

* *

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν χειρογράφων τῆς Κ.Δ. ἐκκινούντες καὶ περιοριζόμενοι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς αὐτὴν οὐδέποτε θὰ δυνηθῶμεν νὰ σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἔφερε τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν *π ρ ο - α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν* κείμενον, γενικώτερον δὲ περὶ τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφορεῖτο ἐν Αἰγύπτῳ πρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ κώδικος Β². Ἐὰν βεβαίως στηριχθῶμεν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπὶ τῆς μορφῆς τοῦ

ἡ χώρα, ἐνθα ἐγεννήθησαν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνεμίχθησαν μεταξύ των παραδόσεις κειμένων διαφόρου τάσεως, ἐννοεῖται ἐξ ἐπόψεως Κριτικῆς τοῦ Κειμένου τῆς Κ.Δ., ἀποτέλεσμα δὲ τῆς μίξεως ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἀνομοιομορφία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.

1. Περὶ τοῦ *π ρ ο α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ο ὦ* κειμένου μεταξύ ἄλλων ἰδὲ G. ZUNTZ, *The Text of the Epistles*, London, 1953, σελ. 156. Ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὡς μάρτυρας τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου P⁴⁶, B, 1739, sa, boh, τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὠριγένην.

2. Ἐν τῷ παρελθόντι ὁ κώδιξ Β ἐξελήφθη ὑπὸ πολλῶν οὐχὶ μόνον ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως τοῦ *ο ὕ δ ε τ ε ρ ο υ ἢ α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ο ὦ* κειμένου, ἀλλὰ, πρὸς τοῦτοίς, ὡς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς Κ.Δ. Ἡ γνώμη αὕτη ἀποτελεῖ, καθ' ἡμᾶς, καθαρὰν ὑπερβολὴν τῆς πραγματικότητος, ἥτις, κείμενη μακρὰν τῆς ὡς ἔνω ὑπερβολῆς τοῦ Hort καὶ ἄλλων τινῶν κριτικῶν, διαβεβαίωσι ἡμᾶς, ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Β δὲν ἀποτελεῖ μὲν τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς Κ.Δ., οὐχ ἥττον ὅμως εἶναι ἢ καλυτέρα ἀρχαία ἀναθεώρησις. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ κείμενον τῶν λοιπῶν διασωθέντων τύπων κειμένου, τὸ κείμενον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἀναθεωρήσεως κεῖται πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ κειμένου. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ κώδιξ οὗτος, ὡς καὶ ὁ *κ* ἀνάγονται εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα χωρὶς βεβαίως τοῦτο ποσῶς νὰ σημαίνει, ὅτι καὶ τὸ Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν ἢ Ο ὕ δ ε τ ε ρ ο ν κείμενον διεμορφώθη κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα. Ἡ ἀνακάλυψις τῶν παπύρων P⁶⁶ καὶ P⁷⁵, οἵτινες ἀνάγονται, ἐὰν ὅχι εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνος, τοὐλάχιστον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἦλθον νὰ μαρτυρήσωσιν ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως ταύτης καὶ νὰ διαβεβαιώσωσιν ἡμᾶς, ὅτι τὸ Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν κείμενον προῆλθεν ἐξ ἐνὸς ἀρχετύπου, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξίς πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τοὐλάχιστον ἐντὸς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ἐὰν μάλιστα εὐσταθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ H.

περὶ οὗ ὁ λόγος κώδικος, συμπληροῦντες αὐτὴν διὰ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος **Σ**, ὅπως ἐγένετο ἐν τῷ παρελθόντι, τότε θὰ καταλήξωμεν, ὡς εἶναι εὐνόητον, εἰς τὸ μὴ ἀπτόμενον τῆς ἀληθείας συμπέρασμα, καθ' ὃ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ γενικώτερον τῆς Αἰγύπτου ἐγνώρισεν ἐν καὶ μόνον κείμενον, ἥτοι τὸ κείμενον τῶν κωδίκων **Β**, **Σ** καὶ τῶν ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν μεταφράσεων **Β ο χ α ῖ ρ ι κ ῆ ς καὶ Σ α χ ι δ ι κ ῆ ς**.

Οὐχ ἥττον ὅμως τοιοῦτόν τι συμπέρασμα θὰ ἀπετέλει ὄντως μεγίστην παραγνώρισιν ἢ διαστροφὴν αὐτῆς ταύτης τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἐποχῆς διασωθέντων χειρογράφων, δυνάμεθα, ἐν τούτοις, μετὰ πάσης βεβαιότητος νὰ τὴν στηρίξωμεν ἐπὶ τῶν μαρτύρων ἐκείνων, οἵτινες προηγοῦνται τῶν χειρογράφων καὶ οἵτινες — εἴτε ὡς ποιμαίνουσα εἴτε ὡς ποιμαινομένη Ἐκκλησία — ἐγνώρισαν καλῶς τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον οἱ ἀναθεωροῦνται τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου κυρίως αἰῶνος ἔλαβον ὡς βάσιν διὰ τὰς ἀναθεωρήσεις αὐτῶν καὶ τοῦ ὁποίου δυστυχῶς οἱ ἀναθεωροῦνται δὲν διέσωσαν τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν.

Αἱ γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς ἀναθεωρήσεις ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, οἱ γνωστοὶ τύποι τοῦ ἀναθεωρητικοῦ κειμένου δὲν ἀποτελοῦσιν, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, τὴν ἑναρξιν τῆς ἀναθεωρητικῆς τοῦ κειμένου ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ πέρασ μιᾶς μακρᾶς ἀναθεωρητικῆς περιόδου, ἥτις ἤρξατο, ἐὰν μὴ ἐνωρίτερον, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα. Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου αἱ πρῶται ἀτελεῖς ἀναθεωρήσεις ἐπλουτίζοντο συνεχῶς ὑπὸ «νέων» γραφῶν ἢ παραλλαγῶν, αἵτινες ἦσαν «νέαι» οὐχὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς διαμορφώσεως αὐτῶν, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἀνακαλύψεως ἢ γνώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀναθεωρητῶν, δοθέντος ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, ἀρχαιότεροι τῶν γνωστῶν εἰς τοὺς ἀναθεωρητὰς παραλλαγῶν. Ὁ ἐμπλουτισμὸς δὲ οὗτος διενεργεῖται σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαίων παπύρων καὶ λοιπῶν χειρο-

H u n g e r ἀναγωγὴ τῆς χρονολογίας τοῦ **P⁶⁸** ἐν τῷ πρώτῳ ἡμίσει, ἢ τοῦλάχιστον ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμίσει τοῦ δευτέρου αἰῶνος (πρβλ. H. HUNGER, *Zur Datierung des Papyrus Bodmer II* (**P⁶⁸**), ἐν *Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Kl.*, 1960. Nr. 4, σελ. 12-33), τότε ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀρχετύπου τοῦ τύπου τοῦ κειμένου **Β** δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ ἐὰν οὐχὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος; Μελλοντικαὶ ἀνακαλύψεις νεωτέρων παπύρων θέλουσι δείξῃ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ γνώμη αὕτη ἀνταποκρίνηται εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, περὶ τῆς ὁμοφώνου χρονολογήσεως τοῦ τύπου τοῦ κειμένου **Β**, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παπύρων, μεταξὺ πολλῶν ἐτέρων ἐργασιῶν ἰδὲ: C. L. PORTER, *Papyrus Bodmer XV* (**P⁷⁵**) and the Text of Codex Vaticanus, ἐν *JBL*, τ. LXXXI, 1962, σελ. 363-376· K. ALAND, *Neue neutestamentliche Papyri*, ἐν *NTSt*, τ. XI, 1964-65, σελ. 5-21 καὶ τ. XII, 1965-66, σελ. 195-210· C. M. MARTINI, S. J., *Il problema della recensionalità del codice B alla luce del papiro Bodmer XIV*, Roma, 1966.

γράφων, ἅτινα οἱ ἀναθεωρηταὶ ἀνακαλύπτουσιν ἐν ταῖς ἔδραις καὶ ταῖς διαφόροις πλουσίαις βιβλιοθήκαις τῶν διαφόρων Μητροπόλεων τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν μὴ ὑπὸ τῶν ἀναθεωρητῶν χρησιμοποιηθεισῶν καὶ ἐν τούτοις κυκλοφορησαμένων ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας ἀρχαίων τούτων παραλλαγῶν τοῦ κειμένου δὲν μαρτυροῦσιν αἱ μεταγενεστέρας ἐποχῆς διασωθεῖσαι συστηματικαὶ ἀναθεωρήσεις, ἀλλ' αἱ προηγηθεῖσαι τούτων πρῶται ἀναθεωρήσεις, ἔχγη τοῦ κειμένου τῶν ὁποίων ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς Ἑλλησι κυρίως Πατράσιν, οἵτινες παραθέτουσιν οὐχὶ μόνον τὴν ἀναθεωρητικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν προαναθεωρητικὴν μορφήν τοῦ κειμένου, ἐφ' ὅσον πολλοὶ ἐξ αὐτῶν χρονολογικῶς τοῦλάχιστον προηγούνται τῶν μεγάλων γνωστῶν εἰς ἡμᾶς συστηματικῶν ἀναθεωρήσεων τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Ὅπου διακόπτεται ἡ παρακολούθησις τῆς παραδόσεως τῶν διασωθέντων χειρογράφων τοῦ Εὐαγγελίου ἐκεῖ ἀρχίζει μία ἐτέρα παράδοσις, τ.ἐ. ἡ ζῶσα περὶ τοῦ Εὐαγγελίου παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις οὔσα δυναμικὴ καὶ οὐχὶ στατικὴ ἐκφράζεται καὶ διατυπύται μέσῳ τῆς πατερικῆς σκέψεως, ἥτοι τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας τῶν πρώτων αἰώνων.

Ὅθεν, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουσιν ἡμῖν τὰ μεταγενεστέρας ἐποχῆς χειρόγραφα-πάπυροι καὶ κώδικες — τῆς Κ.Δ., δέον ἀδελφίτως ὅπως ἀνατρέξωμεν, ἐὰν τῷ ὄντι ἐπιθυμῶμεν νὰ φθάσωμεν αἰσίως εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., εἰς τὴν παράδοσιν — γραπτὴν ἢ προφορικὴν — αὐτὴν τῆς κοινότητος, ἥτις καλεῖται Ἐκκλησία, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀναθεωρηταὶ καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν διασωθεισῶν ἀναθεωρήσεων καὶ χειρογράφων ἀσφαλῶς, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἐπηρεάσθησαν καὶ ἡ ὁποία μόνῃ εἶναι ἱκανὴ νὰ πληροφωρῇ ἡμᾶς περὶ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον αὕτη παρέλαβεν ἐκ τῶν αὐτοπτῶν μαρτύρων τῆς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν κατήχησιν τῶν μελῶν αὐτῆς, εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἱεραποστολὴν αὐτῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν προ-συνοπτικὴν, συνοπτικὴν καὶ μετασυνοπτικὴν διδασχὴν, κηρυγματικὴν θεολογίαν καὶ φιλολογίαν πρὸς ἀπόκρουσιν δι' αὐτῆς τῶν ἰουδαϊκῆς καὶ ἐθνικῆς προελεύσεως αἱρέσεων. Πρὸς τούτοις τὸ πλήρωμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας προέβη, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας αὐτῆς περὶ τοῦ κειμένου παραδόσεως, εἰς τὴν διάκρισιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ κειμένου τῶν ἀποκρύφων Εὐαγγελίων, Πράξεων καὶ Ἐπιστολῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ὡς ἐπισήμου ἐκκλησιαστικοῦ, ἀποκαλυπτικοῦ, αὐθεντικοῦ καὶ κανονικοῦ κειμένου.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παράδοσις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως τῆς μεταποστολικῆς περιόδου, μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῆς χρήσεως τῆς ἀγράφου παραδόσεως τοῦ κειμένου (ἢ τοῦ περιεχομένου) τῶν Εὐαγγελίων, ἥτις δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται καὶ μετὰ τὴν κανονικοποίησιν τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς τεσσάρων Εὐαγγελίων¹, ἐπλούτισε δὲ τοὺς διαφόρους τύπους κειμένων καὶ ἰδιαιτέρως τὸν τύπον D διὰ νέων παραλλαγῶν, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι ἡ ποικιλία τῶν παραλλαγῶν τῶν διαφόρων τύπων κειμένου, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ D, ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διασωθείσης προφορικῆς παραδόσεως τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου, ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς «πρωταρχικῆς-ἀγράφου-κατηχήσεως» τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας. Τούναντίον, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν παραλλαγῶν τῶν διαφόρων τύπων κειμένου συνετέλεσαν καὶ πολλοὶ ἕτεροι γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι παράγοντες, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάλυσις δὲν κρίνεται ἐνταῦθα καὶ τόσον ἀναγκαία, διότι ἤδη αὕτη ἐγένετο ὑπὸ διαφόρων εἰδημόνων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου.

* *

Ἡ Κριτικὴ τοῦ Κειμένου, ἐπισταμένως μελετήσασα τὰς πατερικὰς βιβλικὰς παραθέσεις τῶν θεολόγων τῆς ἀρχαίας Κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ κείμενον τὸ ὅποιον ἡ Ἐκκλησία τῆς Αἰγύπτου, ὅπως δὲ ἰδιαζόντως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐχρησιμοποιεῖ εἰς τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα, δὲν εἶναι τὸ κείμενον ὅπερ σήμερον ἀποκαλοῦμεν, ὡς εἴθισται, Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν² καὶ τοῦ ὁποίου ἀντιπρόσωποι εἶναι οἱ

1. Ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος τούτου ἀποτελεῖ ἡ περὶ τοῦ καινοδιαθητικοῦ κειμένου μαρτυρία τοῦ μάρτυρος Ἰουστίνου. Οὗτος, ὡς καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Τατιανὸς καὶ πολλοὶ ἕτεροι Πατέρες χρησιμοποιοῦσιν εὐαγγελικὰς παραδόσεις, αἵτινες δὲν εὐρίσκονται ἐν τοῖς κανονικοῖς σήμερον τεσσάροις Εὐαγγελίοις (πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Α' Ἀπολογία, XXXV, 6· Διάλογος πρὸς Τρύφωνα, XLVII, XLIX, LI, LXXVIII, LXXXVIII, 3.8· CI).

2. Περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ κειμένου τούτου ἰδὲ W. BOUSSET, *Textkritische Studien zum Neuen Testament*, ἐν TU, τ. XI, 4, Leipzig, 1894· L. VAGANAY, μνημ. ἔργον, σ. 112· F. K. KENTON, *Hesychius and the Text of the New Testament*, ἐν *Mémoires Lagrange*, Paris, 1940, σελ. 245-250· G. ZUNTZ, *The Text of the Epistles, a Disquisition upon the Corpus Paulinum*, London, 1953, σελ. 272-276. Ζουντς τοποθετεῖ τὴν ἐκδοσιν τοῦ σώματος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ 100 (μνημον. ἔργον, σελ. 271-273), ταυτίζων δὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ P⁴⁶ πρὸς ἐκείνην τοῦ B, 1739, sa, ho, Κλήμεντος καὶ Ὁριγένους φρονεῖ, ὅτι ὁ πάπυρος οὗτος ἀποτελεῖ, μετὰ τῶν ὡς ἄνω μνημονευθέντων μαρτύρων, τὸ οὕτω καλούμενον π ρ ω τ ο - α λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ὸ ν κείμενον (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 156). Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὡς ἄνω κειμένου ἰδὲ ὡσαύτως B. M. METZGER, *The Text of the New Testament*, 2nd ed., New York-Oxford, 1968, σ. 214.

κώδικες **S**, **B** καὶ αἱ ἀρχαῖαι αἰγυπτιακαὶ μεταφράσεις, ἀλλὰ τὸ οὕτω καλούμενον **Δυτικὸν κείμενον**¹, εἷς τῶν προγόνων τοῦ ὁποίου ὁμοιάζε πρὸς τὸ **προαλεξανδρινὸν κείμενον**, ἔχουν πρὸς τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον προηγήθη τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς μεγάλων ἀναθεωρήσεων τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου αἰῶνος².

1. P. Saccchi θεωρεῖ τὸ κείμενον τοῦ κώδικος **B** τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ ὡς προὐν μιᾶς «recensione d' ambiente», τὴν προέλευσιν τῆς ὁποίας θέτει ἐν τῷ δευτέρῳ αἰῶνι. Βάσει τῆς θεωρίας ταύτης καταλήγει οὗτος εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ **Ἀλεξανδρινὸν κείμενον** ἔλαβε τὴν πλήρη αὐτοῦ μορφήν κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα (P. SACCCHI, *La famiglia alessandrina dei manoscritti neotestamentari*, ἐν *Rivista di storia e letteratura religiosa*, τ. III, 1967, σ. 257).

Πρὸ τοῦ P. Sacchi ὁ C. M. Martini, κατόπιν ἐνδελεχοῦς ἐξετάσεως τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τοῦ κειμένου τοῦ Λουκᾶ τοῦ κώδικος **B** καὶ τοῦ **P⁷⁵**, κατέληξε εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀμφότερα τὰ κείμενα (**P⁷⁵** καὶ **B**) προέρχονται ἐξ ἐνὸς ἀρχετύπου, οὐτινος ἡ χρονολόγησις εἶναι δύσκολος, δύναται δὲ αὕτη νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἀργότερον οὐχὶ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος (C. M. MARTINI, S. I., *Il problema della recensionalità del codice Balla luce del Papiro Bodmer XIV*, Roma, 1966, σ. 149-152).

Ὁ συγγραφεὺς, ἐὰν καλῶς ἡννοήσαμεν τὴν σκέψιν αὐτοῦ, συγχέει, προφανῶς, τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχετύπου **P⁷⁵** μετὰ τῆς τοῦ κειμένου **P⁷⁵**. Τὸ ἀρχετύπον τοῦ **P⁷⁵** δύναται νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ κείμενον αὐτοῦ. Ὁ δεύτερος αἰὼν, τοῦλάχιστον συμφώνως πρὸς τὰ σημερινὰ δεδομένα τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, δὲν εἶναι αἰὼν σημαντικῶν ἀναθεωρήσεων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν, περὶ τὰ τέλη αὐτοῦ, μίαν τόσον σημαντικωτάτην κριτικὴν ἐργασίαν, ἥτις κατέληξε, ὡς φρονεῖ ὁ συγγραφεὺς, εἰς τὸ κείμενον τοῦ **P⁷⁵** (μνημ. ἔργον, σελ. 150). R. Kieffer ἀποδεχόμενος τὴν χρονολογίαν τοῦ C. M. Martini διὰ τὸν **P⁷⁵** καὶ τὸ ἀρχετύπον αὐτοῦ τοποθετεῖ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ **B** ἐν τῷ δευτέρῳ αἰῶνι (*Au delà des recensions? L' évolution de la tradition textuelle dans Jean VI*, 52-71, Lund, 1968, σελ. 221 ἐξ.). Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἔνιοι εἰδήμονες τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου ἐκλαμβάνουσι τὸ κείμενον τοῦ **B** ὡς προὐν ἀναθεωρησέως τινος τοῦ τετάρτου αἰῶνος (K. W. CLARK, *The Effect of Recent Textual Criticism upon New Testament Studies. The Background of the New Testament and its Eschatology*, Cambridge, 1956, σελ. 37).

2. B. H. Streeter ἀποδέχεται, ὅτι ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος **B** προῆλθε τὸ κείμενον τοῦ κώδικος **D**, ὡς καὶ τὸ τῶν ἀρχαίων λατινικῶν μεταφράσεων **a** καὶ **b** (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 67). Ἐναντι τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Streeter θὰ πρέπει νὰ εἶναι τις λίαν ἐπιφυλακτικὸς, δεδομένου ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς προελεύσεως τοῦ κειμένου, κυρίως τοῦ **D**, εἶναι πολὺ δύσκολος, ὡς ἐκ τούτου δὲ κατέστη οὗτος σημεῖον ἀντιλεγόμενον μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Πλείονα περὶ τοῦ προβλήματος τούτου ἰδὲ F. H. CHASE, *The Old Syriac Element in the Text of Codex Bezae*, 1893· *The Syro-Latin Text of the Gospels*, 1895· F. BLASS, *The Philology of the Gospels*, 1898· J. RENDEL HARRIS, *A Study of Codex Bezae*, 1891· A. MERX, *Die vier kanonischen Evangelien nach ihrem ältesten bekannten Texte, Iler Theil, Erläuterungen*, Berlin, 1902, 1905, 1911 (ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι τὸ **Δυτικὸν λεγόμενον κείμενον** κεῖται πλησιέστερον παντὸς ἄλλου κειμένου πρὸς τὸ ἀρχικὸν κείμενον καὶ ὅτι ὁ καλῦτερος αὐτοῦ ἐκπρόσωπος εἶναι ἡ παλιμψηστος Σιναῖτικὴ συριακὴ μετάφρασις)· J. H. ROPES, *The Text of the Acts of the Apostles*, ἐν *The Beginnings of Christianity*, Part I, vol. III, London, 1926, σελ. VIII ἐξ. (συνδέει οὗτος τὴν προπαρασκευὴν τοῦ **Δυτικοῦ** κει-

Ειδικώτερον εἰς τὸ ὡς ἄνω συμπέρασμα ὠδήγησεν ἡ μελέτη τῶν βιβλικῶν παραθέσεων τοῦ εὐρυμαθοῦς ἐρευνητοῦ Κλήμεντος, διευθυντοῦ τῆς 'Αλεξανδρινῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς, ὅστις ἔζησεν ἐν τῇ περιόδῳ τῆς διὰ τῶν ἀντιγραφῶν σιωπηρῶς πραγματοποιουμένης διασταυρώσεως τῶν διαφόρων τύπων κειμένου, ἥτις ὠδήγησεν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς συστηματικὰς αὐτοῦ ἀναθεωρήσεις. Δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανον νὰ προέβη αὐτὸς οὗτος ὁ Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς εἰς τὴν διασταύρωσιν διαφόρων κειμένων, προκειμένου νὰ ἀποκτήσῃ

μένου μετὰ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ.). F. G. KENYON, *The Text of the Greek Bible*, 1937, σελ. 94 ἐξ.· A. C. CLARK, *The Primitive Text of the Gospels and Acts*, 1914· *The Acts of the Apostles*, 1933· M. BLACK, *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts*, 2nd., 1954, σελ. 214· W. H. P. HATCH, *The Western Text of the Gospels*, Evanston, 1937. Ἐσχάτως ὁ A. F. J. Klijn ὑπεστήριξεν, ὅτι τὰ δύο κείμενα (D καὶ B) εὐρέθησαν τὸ ἐν παραπλεύρως τοῦ ἑτέρου, ἐτοποθέτησε δὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ Δυτικοῦ κειμένου ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐνθα ἡ προφορικὴ παράδοσις ἦτο ἀκόμη ζῶσα (A. F. J. KLIJN, *A Survey of the Researches into the Western Text of the Gospels and Acts. Part Two*: 1949-1969, Leyde, 1969, σελ. 48-49 καὶ 66-70).

Ὁ Hort διασαφηνίζει ὅτι «the earliest readings which can be fixed chronologically» ἀνήκουσιν εἰς τὸ Δυτικὸν κείμενον, πρὸς τοῦτοις δὲ «the most widely spread text of Ante-Nicene times» ὑπῆρξε τὸ Δυτικὸν κείμενον (μνημ. ἔργον, τ. II, σελ. 120).

W. B. Sedgwick ἀνάγει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου εἰς μίαν πραγματικὴν ἀναθεώρησιν συνδεδεμένην μετὰ τῆς προσπάθειας συγκροτήσεως τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ. (*St. Luke and the δ text*, ἐν *The Expository Times*, LIX, 1947-48, σελ. 222 ἐξ.). P. Sacchi φρονεῖ, ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο, τοῦλάχιστον ἀναφορικῶς πρὸς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις, ἀντιπροσωπεύει, ὁμοῦ μετὰ τοῦ κειμένου τῆς Καισαρείας, τὸ προαναθεωρητικὸν κείμενον (P. SACCHI, *Alle origini del N.T. Saggio per la storia della tradizione e la critica del testo*, Florence, 1956, σελ. 77 ἐξ. καὶ 159 ἐξ.). J. M. Bover φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νὰ ταυτίσῃ τὸ Δυτικὸν λεγόμενον κείμενον μετὰ τοῦ προαναθεωρητικοῦ τοιούτου (πρβλ. *Novi Testamenti Biblia Graeca et Latina*, 1953, σ. XX).

Ἐν τῇ πραγματικότητι, ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Bover καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ἤμισα εὐσταθεῖ, τοῦλάχιστον ἀπὸ πατερικῆς ἐπόψεως θεωρουμένη. Καὶ τοῦτο διότι δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἐνὸς προαναθεωρητικοῦ κειμένου, διότι ἐὰν ἐπισταμένως μελετήσωμεν τὰς πατερικὰς παραθέσεις τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., αἷτινες ἀποτελοῦσι τὴν μοναδικήν, ἐν πολλοῖς, περὶ αὐτοῦ μαρτυρίαν, τότε θέλομεν διαπιστώσῃ, ὅτι πρὸ τῶν μεγάλων καὶ γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἀναθεωρήσεων δὲν ὑπάρχει ἐν σταθερὸν καὶ ὁμοιογενὲς κείμενον, ἀλλὰ διάφοροι μορφαὶ ἐνὸς ἢ καὶ περισσοτέρων ἀκόμη κειμένων χαρακτηριζομένων οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῶν παραλλαγῶν τοῦ Δυτικοῦ κειμένου, ἀλλὰ κυρίως ὑπὸ τῶν παραλλαγῶν τοῦ προαναθεωρητικοῦ σταδίου τοῦ κειμένου, παραλλαγαὶ αἷτινες, διὰ διαφόρους καὶ ποικίλους λόγους, δὲν εἰσῆχθησαν μὲν ἐν ταῖς πρώταις ἀναθεωρήσεσι τοῦ κειμένου, οὐ μὴν ἀλλὰ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου εἰσῆχθησαν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀντιγραφῶν ἐν τῇ ἀναθεωρητικῇ κειμένῳ, ὁ πρῶτος συντάκτης τοῦ ὁποίου ἀπέρριψεν αὐτὰς ἢ, ἐνεκα ἀγνοίας, δὲν τὰς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του. Μᾶλλον τὸ Δυτικὸν κείμενον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «the uncontrolled popular text of the second century» (πρβλ. E. COLWELL, μνημ. ἔργον, σελ. 53, 116· D. M. RIDDLE, *Textual Criticism as a Historical Discipline*, ἐν *ATR.*, τ. XVIII, 1936, σελ. 230).

οὗτος καὶ ἡ Ἐκκλησία του ἐν ἐπίσημον κείμενον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπλησίαζε περισσότερο ὅλων τῶν ἐν Αἰγύπτῳ κυκλοφορουμένων καὶ χρησιμοποιοιθέντων κειμένων πρὸς τὸ πρωτότυπον. Αἱ λιπαραὶ φιλολογικαὶ καὶ βιβλικαὶ γνώσεις, τὰς ὁποίας οὗτος ἐκέκτητο, ἡ ὀξύνοια, ταχύνοια, ἀγχίνοια, εὐφυΐα, δημιουργικότης καὶ γονιμότης τοῦ κριτικοῦ αὐτοῦ πνεύματος, ἡ μαθήτευσίς του παρὰ τοὺς πόδας τοῦ πρώτου συστηματικῶς μετὰ τὰς βιβλικὰς μελέτας ἀσχοληθέντος διδασκάλου του Πανταίνου, ἡ ἀνευ προηγουμένου μεγάλη ποικιλία καὶ κυκλοφορία διαφόρων τύπων κειμένου, ἡ ἐπίσημος αὐτοῦ, ὡς διευθυντοῦ τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς, θέσις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀλεξανδρέων, ὡς καὶ πολλοὶ ἕτεροι παράγοντες θὰ ὥθησαν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν μέγαν τοῦτον ἀλεξανδρινὸν θεολόγον, ὅπως προβῇ εἰς ἐν εἶδος ἀναθεωρήσεως τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Ἐνδεχομένως τὸ ὑποτιθέμενον τοῦτο ἀναθεωρητικὸν κείμενον τοῦ Κλήμεντος νὰ ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις διὰ τὰς μεταγενεστέρας συστηματικὰς ἀναθεωρήσεις, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ D. Ἀνεξαρτήτως τῆς ὡς ἂν ὑποθέσεως γεγονότος εἶναι, ὅτι ὁ ἰδιόζων χαρακτήρ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλήμεντος, ἥτις ἄλλως τε ἀποτελεῖ τὸ μεσότοιχον μεταξὺ τῆς προαναθεωρητικῆς καὶ ἀναθεωρητικῆς περιόδου τοῦ κειμένου, προσέδωκεν εἰς τὰς βιβλικὰς αὐτοῦ παραθέσεις μεγίστην σημασίαν, διότι χάρις εἰς αὐτὰς δυνάμεθα σήμερον νὰ προσδιορίσωμεν τὴν (ἢ τὰς) μορφήν(ας) τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὸν δευτέρον αἰῶνα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ τὸ ὁποῖον ἀκολουθῶς ὑπέστη, τῇ ἐπεμβάσει βεβαίως τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀναθεωρητῶν¹, τὸν ἀναπόφευκτον αὐτοῦ μολυσμόν. Ἡ συστηματικὴ δὲ μελέτη τῶν εὐαγγελικῶν αὐτοῦ παραθέσεων ἀπέδειξεν, ὅτι οὗτος ἀκολουθεῖ τὸ Δυτικὸν λεγόμενον κείμενον (D)², ἐνίοτε δὲ

1. Μόλις καὶ μετὰ βίας εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι πρὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος γνωστῶν ἡμῖν ἀναθεωρητῶν τοῦ καινοδιαθητικοῦ κειμένου προηγήθη στρατιὰ δλόκληρος ἀγνώστων ἕως σήμερον ἐρασιτεχνῶν ἀναθεωρητῶν, οἵτινες σκληρῶς εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

2. B. H. Streeter ἀπεδέχθη, ὅτι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν εἰς προκεχωρημένην ἡλικίαν ζήσας προηγουμένως ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ. Ὡσαύτως ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητὴς διέτύπωσεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ ἀλεξανδρινὸς θεολόγος καὶ διευθυντὴς τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς κατὰ τὴν μετανάστευσιν αὐτοῦ εἰς Αἴγυπτον ἔφερε μεθ' αὐτοῦ ἐν δυτικοῦ τύπου κείμενον τῶν Εὐαγγελίων καὶ ὅτι αἱ παραθέσεις αὐτοῦ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον παραθέσεις ἀπὸ μνήμης (πρβλ. ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 57).

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Streeter ὑπερβάλλει, καθ' ἡμᾶς, τὴν πραγματικότητα. Αἱ παραθέσεις τοῦ Κλήμεντος δὲν εἶναι συνήθως παραθέσεις ἀπὸ μνήμης, ὡς πιστεῖται ὁ B. H. Streeter, ἀλλ' εἶναι παραθέσεις γενομένηι ἐπὶ τῇ βάσει κειμένου τινός, τὸ ὁποῖον ὁ Κλήμης εἶχε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ. Πρὸς τούτοις, ὁ Κλήμης δὲν εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις εἰσάγει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας τὸ Δυτικὸν κείμενον. Τοῦτο προϋπῆρχε τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, εἶναι δὲ λίαν ἐνδεχόμενον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κείμενον νὰ ᾔτο τὸ κείμενον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Πάνταινος ἐχρησιμοποιοῖ εἰς τὰς κατηχητικὰς αὐτοῦ παραδόσεις, τὰς ὁποίας εἶχε τὴν μεγάλην τιμὴν νὰ ἀκούσῃ

ἀπομακρύνεται αὐτοῦ διὰ τὴν ἀκολουθήσασθαι πρωτίστως μὲν τὴν παλαιστίνειον μορφήν τοῦ κειμένου τῆς Καισαρείας, δευτερευόντως δὲ τὸ οὕτω καλούμενον Ἀλεξανδρινὸν ἢ Οὐδέτερον κείμενον (B)¹. Τὸ σημεῖον ὅμως, τὸ ὁποῖον, ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ, ἔχει ὑψίστην σημασίαν διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ Κειμένου, εἶναι ἡ διὰ τῶν καινοδιαθηκικῶν παραθέσεων τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως διάσωσις παραλλαγῶν τινῶν τῶν Εὐαγγελίων, αἵτινες δὲν μαρτυροῦνται μὲν ὑπὸ τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων παπύρων καὶ κωδίκων, οὐχ ἤττον ὅμως ἀνάγονται αὐταὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἀρχικὴν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μορφήν τοῦ σημερινοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων, ἐνίοτε δέ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς πηγὰς, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησαν οἱ Εὐαγγελισταὶ διὰ τὴν σύνταξιν τῶν Εὐαγγελίων αὐτῶν. Τὴν ἀναγωγὴν δὲ ἐνίων παραλλαγῶν εἰς τὴν προαναθεωρητικὴν μορφήν τοῦ κειμένου, ἢ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἢ, τέλος, εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς πηγὰς τῶν Εὐαγγελιστῶν ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσωσιν αἱ παραθέσεις καὶ ἐτέρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως αἱ βιβλικαὶ παραθέσεις τοῦ ἐμπεποτισμένου ὑπὸ τῆς πρωταρχικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Παλαιστίνης Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος Ἰουστίνου².

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ μελέτη τῆς μορφῆς (ἢ τῶν μορφῶν) τοῦ κειμένου ἐκάστης μητροπολιτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς περιοχῆς τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ὡς καὶ ἡ μελέτη τῆς μορφῆς ἐκάστου τύπου τοῦ ἱεροῦ κειμένου

καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης. Ἄλλως τε περὶ τῆς προκλημεντίου παρουσίας τοῦ Δυτικοῦ κειμένου ἐν Ἀλεξανδρίᾳ μαρτυροῦσι, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ οἱ πάπυροι P²⁹, P³⁸ καὶ P⁴⁸.

Φαίνεται ἡμῖν πιθανώτερον, ὅτι ὁ Κλήμης ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῆς Ἐκκλησίας του, τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Πανταίνου, τὸν ὁποῖον καὶ διαδέχεται εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς.

1. Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς σποραδικὰς μόνον περιπτώσεις ὁ Κλήμης παραθέτει ἐν εὐαγγελικῶν κειμένων ὅμοιον πρὸς τὸ Ἀλεξανδρινόν, οὐδὲως σημαίνει, ὅτι οὗτος ἀκολουθεῖ τὸ Ἀλεξανδρινόν καὶ οὐχὶ τὸ Δυτικόν κείμενον, ὡς διατείνονται οἱ M. MEES, *Die Neuen Testament bei Klemens von Alexandrien*, Bari, 1970 καὶ B. M. METZGER, *The Text of the New Testament*, New York, 2nd. ed., 1968, σελ. 214, ὑποσ. 1. Ὁ τελευταῖος, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν πορισμάτων τοῦ R. J. SWANSON, *The Gospel Text of Clement of Alexandria (Unpublished Diss., Yale University, 1956)*, φρονεῖ ὅτι «the common opinion that Clement of Alexandria was accustomed to use a Western form of the text must now be modified in the light of further research by R. J. Swanson» (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 214, ὑπ. 1).

2. Μετὰ μεγάλης λύπης πρέπει ἐνταῦθα ὅπως ἰδιαιτέρως νὰ ὑπογραμμισθῇ, ὅτι τινὲς τῶν ἐρευνητῶν τῶν πατερικῶν παραθέσεων δὲν ἐξετάζουσιν αὐτὰς ὑπὸ τὸ πρῶμα καθ' ὃ οἱ Πατέρες ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν πολὺ πρόμιον στάδιον διαμορφώσεως τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., ἀλλ' ὑπὸ τὸ πρῶμα ἀντιπροσωπεύσεως ὑπ' αὐτῶν ἐνὸς μεταγενεστέρου σταδίου τοῦ κειμένου.

προϋποθέτουν ἀναντιρρήτως σαφῇ γυνῶσιν τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἥτις δύναται νὰ ἀποκομισθῇ ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν πατερικῶν παραθέσεων, τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ εἰς τὸν τομέα τοῦτον εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ ἀνεκτίμητος, δοθέντος ὅτι αὐτὰι οὐδὲν ἕτερον συνιστῶσιν, εἰ μὴ μόνον ἀξιόλογον πηγὴν αὐτῆς ταύτης τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου, ἀφ' ἑνός, καὶ αὐθεντικὴν μαρτυρίαν τῆς ἀποστολικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡγοῦν τῆς «πρωταρχικῆς-ἀγράφου κατηχήσεως» τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου.

2. Τὸ Παρακανονικὸν Καινοδιαθηκικὸν κείμενον.

Εὐθὺς ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅτι ἐν τοῖς κόλποις τῶν διαφόρων κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, τῶν κειμένων ἐν ταῖς περὶ τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου χώραις, ἐκυκλοφορεῖτο μεγάλη πληθὺς κειμένων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτοῦ παραλλαγῶν. Ὁ μέγας οὗτος ἀριθμὸς τῶν κυκλοφορουμένων κειμένων περιορίζεται, σὺν τῷ χρόνῳ, εἰς ἓνα ὠρισμένον ἀριθμὸν κειμένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὁμοιογενῶν μεταξὺ των. Εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦτον συνετέλεσαν διάφοροι παράγοντες, ἰδιαίτερος δὲ ἡ προσπάθεια τῶν ἀναθεωρητῶν πρὸς δημιουργίαν ἑνὸς ἐνιαίου καὶ ὁμοιομόρφου κειμένου, τὸ ὅποιον θὰ ἐπλησίαζεν, κατὰ τὸ ἐφικτόν, τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ἀρχετύπου κειμένου. Οἱ διάφοροι ἀναθεωρηταί, ἐν τῇ προσπάθειά των νὰ δημιουργήσωσιν ἐν ὁμοιογενὲς κείμενον, λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν των μέρος μόνον τῶν πολυπληθῶν παραλλαγῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἀνεγινώσκετο τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ., εἰσάγουσι δὲ αὐτὰς εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀναθεωρήσεις, αἵτινες σὺν τῷ χρόνῳ πλουτίζονται ὑπὸ νέων παραλλαγῶν¹. Ὅσαι ἐκ τῶν παραλλαγῶν τοῦ κειμένου τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν εἰσῆλθον εἰς τὰς ἀναθεωρημένας μορφὰς τοῦ κειμένου ἀπετέλεσαν τὸ οὕτω καλούμενον «προαναθεωρητικόν» ἢ «π α ρ α ν α θ ε ω ρ η τ ι κ ό ν», εἴτα δὲ «π α ρ α κ α ν ο ν ι κ ό ν» κ ε ί μ ε ν ο ν, τὸ ὅποιον, εἴτε μέσῳ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς λατρείας, εἴτε τῆς φιλολογικῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑνὸς συγγραφέως ἐπὶ τοῦ ἄλλου, εἴτε μέσῳ τοῦ προφορικοῦ λόγου, εἴτε μέσῳ τῆς διδασκείας καὶ τοῦ κηρύγματος, εἴτε μέσῳ ἀνθολογιῶν ἢ χρηστομαθειῶν (;), μετεδόθη καὶ ἐν συνεχείᾳ διετηρήθη ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, ἔθρεψε τὸ διψασμένον ἀπὸ βιβλικὴν μάθησιν καὶ θεολογίαν πνεῦμα τῶν Πατέρων οὐχὶ μόνον τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀλλ' ὡσαύτως καὶ τῶν Πατέρων ἐκείνων,

1. Ἡ παρὰ εἰρηφρασίς των ὑπὸ των ἀναθεωρητῶν ἐγκαταλειφθεισῶν ἢ ἀγνοηθεισῶν μορφῶν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπιτελῆται καὶ μετὰ τὴν καθολικὴν ἐπικράτησιν των διαφόρων ἀναθεωρήσεων. Δὲν ἀποτελεῖ δὲ ὑπερβολήν, ἐὰν εἴπωμεν, ὅτι τὸ κείμενον τῆς Κ.Δ. συνεχίζεται νὰ πλουτίζεται μὲ τὰς τῇδε καθεῖς διεσπαρμένους μορφὰς τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου οὐχὶ μόνον ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ., ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερον. Τὸ ἀργότερον τοῦτο δύναται, κατὰ μίαν ὑπερβολήν, νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰῶνος.

οἷτινες ἔζησαν μεταγενεστέρως, καὶ τελικῶς ἐξετοπίσθη ὑπὸ τοῦ κειμένου χειρογράφου κυρίως τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος (B, S, κλπ.). Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένου εἶναι Κλήμης ὁ Ρώμης, Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας¹, οἱ Ἀπολογηταί, καὶ δὴ καὶ ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς Ἰουστίνος, οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος, Ἰππόλυτος Ρώμης καὶ μεταγενεστέρως ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ Θεολόγοι (Κλήμης, Ὠριγένης, Ἀθανάσιος, Δίδυμος καὶ Κύριλλος), οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς παλαιστινείου παραδόσεως (Εὐσέβιος καὶ Ἀκάκιος Καισαρείας, Κύριλλος Ἱεροσολύμων), οἱ Καππαδόκαι, οἱ κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τῆς Σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας (Χρυσόστομος, Θεόδωρος Μομφουεστίας καὶ Θεοδώρητος Κύρου), τέλος δὲ αἱ μεγάλαι καὶ φωτειναὶ μορφαὶ τῆς καθαρῶς βυζαντινῆς παραδόσεως, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἱερὸς Φώτιος. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ κειμένου τούτου ἐγένετο κατὰ τρόπον ἰσότημον, ἰσόκυρον, ἰσάξιον, ἰσοδύναμον καὶ ἰσοβαρῆ πρὸς ἐκείνην τοῦ ἀναθεωρητικοῦ κανονικοῦ κειμένου, γεγονός ὅπερ, σὺν τοῖς ἄλλοις, δεικνύει τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἔτρεφον τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας δι' αὐτὸ καὶ ἡ ὁποία ἐξεπήγαζεν ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι προέκειτο περὶ γνησίων γραφῶν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ διέλθῃ πολλὰς περιπετείας, ἕως ὅτου τελικῶς λάβῃ τὴν σημερινὴν αὐτοῦ κανονικὴν μορφήν, ἥτις δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἀλλάξῃ ὡς πρὸς ὠρισμένας δευτερευούσης σημασίας λέξεις ἢ ἐκφράσεις.

Εἰδικώτερον, ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἐκτίμησις τοῦ παραναθεωρητικοῦ - παρακανονικοῦ ἢ ἐξωκανονικοῦ τούτου κειμένου ἐκ μέρους τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων κυρίως αἰώνων δὲν προήρχοντο ἀμέσως καὶ κυρίως ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι προέκειτο περὶ θεοπνεύστου κειμένου, ὡς συνέβαινε μὲ τὸ κανονικὸν τοιοῦτον, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τοῦ ἀπολύτου σεβασμοῦ καὶ τῆς ἄκρας ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποίαν οὗτοι ἔτρεφον πρὸς τὴν καθόλου λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας τῶν καὶ ἡ ὁποία λατρεία, ἀναγομένη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν προσυνοπτικὴν περίοδον, περιεῖχεν οὐκ ὀλίγα ἀποσπάσματα τοῦ προεὐαγγελικοῦ κειμένου ἢ, γενικώτερον εἰπεῖν, τῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως

1. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς Ἰγνατίου Ἀντιοχείας ἀναγινώσκομεν ἓν κείμενον, τὸ ὁποῖον δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸ τῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων κείμενον. Κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Sibinga «in Matthew, Western readings that are reflected in Ignatius have a claim to higher antiquity than the Gospel itself in its final form» (πρβλ. J. SMIT SIBINGA, *Ignatius and Matthew*, ἐν NvT, τ. VIII, 1966, σελ. 283). Ἰδὲ ὡσαύτως H. RIESEN-FELD, *Reflections on the Style and the Theology of St. Ignatius of Antioch*, ἐν StP, τ. IV, II (TU, 79), Berlin, 1961, σελ. 312-322.

τῆς Ἑκκλησίας, ἐν ᾧ, ἐκ παραλλήλου, ἐξέφραζεν αὕτη κατὰ τρόπον σαφῆ τὴν δογματικὴν, ἡθικὴν, κατηχητικὴν, κηρυγματικὴν καὶ μυστηριακὴν πρᾶξιν καὶ θεωρίαν αὐτῆς ταύτης τῆς Ἑκκλησίας.

Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου δέον νὰ εἶναι εὐγνώμων εἰς τὸν ῥωμαιοκαθολικὸν καθηγητὴν M.-E. Boismard, ὅστις μὲ τὴν ὀξύνοϊαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς σκέψεως, ἥτις τὸν διακρίνει, ὡς καὶ μὲ τὴν βαθεῖαν αὐτοῦ γνῶσιν ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς Ἑξηγητικῆς Θεολογίας καὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου, ἀπέδειξε, κατόπιν μιᾶς ἐμπεριστατωμένης μελέτης του, ὅτι τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον διέσωσαν οἱ Πατέρες, τοῦλάχιστον δι' ὠρισμένα ἀποσπάσματα τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου¹, εἶναι τὸ ἀρχικὸν κείμενον, ὅπερ δὲν διέσωσαν οὐδὲ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες **Σ** καὶ **B**². Τὸ συμπέρασμα τοῦτο οὐδὲν ἕτερον δηλοῖ εἰ μὴ ὅτι πολλαὶ πατερικαὶ βιβλικαὶ παραθέσεις, αἵτινες ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν μαρτυροῦνται ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν, ἐκ τῶν προτέρων, ἀνάξια ἐρεῦνης ἐκ μέρους τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου καὶ ὡς τοιαῦτα νὰ ἀπορριφθῶσιν, ὡς συνέβαινεν ἐν τῷ παρελθόντι³. Τοῦτο δὲ διότι παράλληλα πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου

1. Πρβλ. Ἰωάν., 1,12-13· 12,32· 14,2. 23· 17,5 καὶ 21. Αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ M. - E. Boismard ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ D. Mollat ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου τῆς Βίβλου τῶν Ἱεροσολύμων (Paris, 1960). Κριτικὴν ἐπὶ τῆς χρήσεως πατερικῶν παραθέσεων ἐν τῇ Βίβλῳ τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ M.-E. Boismard καὶ D. Mollat ἰδὲ ἐν G. D. FEE, *The Text of John in the Jerusalem Bible: A Critique of the Use of Patristic Citations in New Testament Textual Criticism*, ἐν *JBL*, τ. XC, 1971, σελ. 163-173.

2. Ἰδὲ *A propos de Jean V*, 39, ἐν *RB*, τ. LV, 1948, σελ. 5-34· *Critique textuelle et citations patristiques*, ἐν *RB*, τ. LVII, 1950, σελ. 388-408· *Lectio brevior, potior*, ἐν *RB*, τ. LVIII, 1951, σελ. 161-168· «*Dans le sein du Père (Jo. I, 18)*», ἐν *RB*, τ. LIX, 1952, σελ. 23-39· *Problèmes de critique textuelle concernant le quatrième Évangile*, ἐν *RB*, τ. LX, 1953, σελ. 347-371· *Le papyrus Bodmer II*, ἐν *RB*, τ. LXIV, 1957, σελ. 363-398· *Importance de la critique textuelle pour établir l'origine araméenne du quatrième Évangile*, ἐν *L'Évangile de Jean. Études et problèmes. Recherches bibliques*, III, Bruges, 1958, σελ. 41-57.

3. Ἐν τῷ παρελθόντι πολλοὶ ἐρευνῆται ἀπεφάνθησαν, ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Λουκ., 22,42-43 εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην οἱ ἀρνηταὶ τῆς γνησιότητος τῶν ὡς ἄνω στίχων ἐστήριζον κυρίως ἐπὶ τῶν χειρογράφων **B**, **Σ**, **T**, 579, **W**, 1071*, **N**, **R**, **A**, **f**, **sysin**, **sa**, ὡς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν Μαρκίωνος, Κλήμεντος καὶ Ὡριγέ- νους. Ἐναντίον τῆς γνησιότητος τοῦ ὡς ἄνω ἀποσπάσματος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ ἦλθε νὰ μαρτυρήσῃ καὶ ὁ ἐσχάτως ἀνακαλυφθεὶς πάπυρος P⁷⁵. Παρὰ τὴν ἀρνητικὴν ταύτην μαρτυρίαν τῶν ὡς ἄνω χειρογράφων ὁ C. S. C. Williams ἀνέλαβε νὰ ὑπεραμυνθῇ τῆς γνησιότητος τῶν δύο ὡς ἄνω στίχων τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ. Ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς ἐμελέτησεν ἐπισταμένως τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ μελέτη δὲ αὐ- τῆς, ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πατερικῶν κειμένων, ἤγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα,

τῶν χειρογράφων ἐνωρίτατα ἀνεπτύχθη, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶδομεν, μία ἑτέρα παράδοσις, ἥτοι ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου τῶν Πατέρων, οἵτινες δὲν ἀρκοῦνται ἀπλῶς εἰς τὴν παράθεσιν ἑνὸς ἀπλοῦ κειμένου, ὅπερ θὰ συνεφώνει μετὰ τοῦ κειμένου τῶν διασωθέντων χειρογράφων, ἀλλ' ὅλως ἰδιαίτερος ἀρέσκονται οὗτοι νὰ παραθέτωσιν ἐν μικτὸν ἢ ἁρμονικὸν κείμενον, ὅπερ ἐν τῷ παρελθόντι, λόγῳ τῆς ἐπικρατοῦσης ἀγνοίας, δὲν ἐξετιμήθη δεόντως ὑπὸ τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου. Σήμερον ὁμως, ὅτε ἐν τῷ μεταξύ ἤλθον εἰς φῶς νέοι πάπυροι¹, ἀρχίζομεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ δίδωμεν μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὸ ἁρμονικὸν τοῦτο κείμενον, διότι ἐπέισθημεν, ὅτι οἱ Πατέρες δὲν εἶναι δημιουργοὶ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τὸνναντίον ὅτι οὗτοι εἶναι οἱ ἀντιγραφεῖς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, ὅπερ ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τρίτον αἰῶνα. Περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας χρήσεως τοῦ ἄλλοτε μὲν στερουμένου ἁρμονίας καὶ ἄλλοτε πλήρη ἁρμονίαν φέροντος τοῦτο κειμένου διαβεβαιοῦσιν ἡμᾶς οἱ ἀνακαλυφθέντες πάπυροι τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος, οἵτινες καὶ προεκάλεσαν ἀνατροπὴν τῶν μέχρι τῆς ἀνακαλύψεως τῶν ἰσχυόντων δεδομένων τῆς Κριτικῆς τοῦ Κειμένου². Ὡς κλασσικὸν δὲ παράδειγμα τοιοῦτου μικτοῦ κειμένου ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὸ σχετικὸν κείμενον τοῦ P⁴⁵. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος πάπυρος³, ὅστις κατὰ τὴν δόξαν εἰδημόνων τινῶν ἔχει ὡς βάσιν μίαν ὁμάδα χειρογράφων, ἅτινα δύνανται νὰ

ὅτι οἱ στίχοι οὗτοι τοῦ Λουκᾶ ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος Εὐαγγελίου (πρβλ. C. S. C. WILLIAMS, *Alterations to the Text of the Synoptic Gospels and Acts*, Oxford, 1951, σελ. 6-8).

1. Ὁ ἀρχαιότερος τῶν παπύρων εἶναι ὁ P⁵², ὅστις περιέχει μόνον ἀποσπάσματα τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου (XVIII, 31-33. 37-38) καὶ ὅστις, συμφώνως πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ C. H. Roberts, ἐγράφη ἐν τῷ πρώτῳ ἡμίσει τοῦ δευτέρου αἰῶνος (C. H. ROBERTS, *An Unpublished Fragment of the Fourth Gospel*, ἐν *The John Bylands Library*, Manchester, 1935). Ὁ Deissmann διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο ἐγράφη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.), ἴσως δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς εἰσέτι τοῦ Τραϊανοῦ (98-117 μ.Χ.) [πρβλ. A. DEISSMANN, *Ein Evangelienblatt aus den Tagen Hadrians*, ἐν *Deutsche allgemeine Zeitung*, Nr. 564 (3 Dec. 1935)].

Κατάλογον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νέων ἀνακαλυφθέντων παπύρων δύναται τις νὰ ἀνέυρῃ ἐν ταῖς μελέταις τῶν K. ALAND, *Kurzgefasste Liste des griechischen Handschriften des Neuen Testaments: I Gesamtübersicht*, Berlin, 1963· B. M. METZGER, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*, New York and Oxford, 1968, σελ. 247-255.

2. Περὶ λήψιν τῶν πολλαπλῶν προβλημάτων τῶν τιθεμένων ὑπὸ τῶν νέων ἀνακαλυφθέντων παπύρων καὶ λοιπῶν χειρογράφων ἰδὲ ἐν K. ALAND, *The Significance of the Papyri for Progress in New Testament Research*, ἐν *The Bible in Modern Scholarship*, Nashville, 1964, σελ. 325-346· *Novi Testamenti Graeci Editio Maior Critica*, ἐν NTSt. τ. XVI, 1969/70, σελ. 167-168.

3. Περὶ τῶν παπύρων P⁴⁵, P⁴⁶ καὶ P⁴⁷ ἰδὲ F. G. KENYON, *The Chester Beatty Biblica Papyri: Description and Texts of Twelve Manuscripts on Papyrus of the greek Bible*, London, 1933.

θεωρηθῶσι μάρτυρες τοῦ προκαίσαρειανοῦ κειμένου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου τῆς Καισαρείας ἢ, διὰ τὸ ἐκφρασθῶμεν ἔτι ἀκριβέστερον, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπικρατήσασαν ὀρολογίαν, τοῦ προκαίσαρειανοῦ (pre-caesarean) κειμένου¹, οὗτινος ἡ μελέτη συνέβαλεν τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν ἀτομικῶν χειρογράφων (individual manuscripts) ὡς καὶ ὠρισμένων αὐτῶν οἰκογενειῶν².

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἀνακάλυψις τῶν τελευταίων παπύρων³ ἔδωκε μεγάλην ὥθησιν εἰς τὴν μελέτην τῶν βιβλικῶν πατερικῶν παραθέσεων, διὰ μίαν δὲ εἰσέτι φορὰν ἐπεβεβαίωσε τὴν ἀνεκτίμητον ἀξίαν καὶ σημασίαν, τὴν ὁποίαν κέκτηνται αὗται διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ἥτις, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ, τοῦλάχιστον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν δεδομένων, ἄνευ καὶ τῆς μελέτης τοῦ πατερικοῦ κειμένου κυρίως τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων, τὸ ὁποῖον ἐνίοτε εἶναι ἀνώτερον⁴ καὶ προγενέστερον τοῦ κειμένου τοῦ ἀναγινωσκόμενου ἐν τοῖς διασωθεῖσιν ἐλληνικοῖς χειρογράφοις ἢ ἀρχαίαις μεταφράσεσι⁵.

1. Ἐναντίον τῆς χρήσεως τῆς ὀρολογίας προκαίσαρειανὸν ἢ καισαρειανὸν κείμενον (Caesarean ἢ pre-Caesarean Text) μεταξὺ ἄλλων ἰδὲ E. C. COLWELL, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament* (NTTS, 9), Leiden, 1965, σελ. 54 (ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς θεωρεῖ τὸ οὕτω καλούμενον προκαίσαρειανὸν κείμενον «as a proto-type, an early stage in the process which produced the nature B and D text-types»· L. W. HURTADO, *Codex Washingtonianus in the Gospel of Mark: Its Textual relationships and Scribal Characteristics*, Cleveland, 1973, σελ. 191 ἐξ. καὶ 251.

2. B. M. Metzger καταλήγει εἰς τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: it must be acknowledged that at present the Caesarean text is disintegrating (B. M. METZGER, *The Caesarean Text of the Gospels*, ἐν JBL, τ. LXIV, 1945, σ. 483· reprinted in his *Chapters in the History of New Testament Textual Criticism* (NTTS, 4), Leiden, 1963, σ. 67).

3. Συμπληρωματικῶς τῶν ἐν σελίδι 56, ὑποσ. 1-3 μνημονευθέντων παπύρων προσθέτομεν ἐνταῦθα τοὺς παπύρους Bodmer John (P⁶⁶) καὶ τὸν Bodmer Luke-John (P⁷⁵), οἱ ὁποῖοι ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Περὶ τῶν τελευταίων τούτων παπύρων μεταξὺ ἄλλων ἰδὲ V. MARTIN, *Papyrus Bodmer II*, Cologny-Genève, 1956, and *Supplement* 1958· V. MARTIN and R. KASSER, *Papyrus Bodmer XIV and papyrus Bodmer XV*, Cologny-Genève, 1961.

4. Ἄπαντα τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα χειρόγραφα ἀναγινώσκουσιν Ἑβρ., 11,4 ὑπὸ τὴν ἀκόλουθον μορφήν: «... μαρτυροῦντος ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ». Ἐναντίον δλοκλήρου τῆς χειρογράφου παραδόσεως Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὴν θέσιν τῆς γενικῆς «τοῦ Θεοῦ» ἀναγινώσκει «τῷ Θεῷ». Τὴν ὁρθότητα δὲ ταύτην τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως ἤλθε νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὁ ἐσχάτως ἀνακαλυφθεὶς πάπυρος P¹³.

5. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γνώμην τῶν Hort, Lagrange, ὅστις θεωρεῖται πατὴρ τῆς οὕτω καλουμένης «critique rationnelle», καὶ ἄλλων, οἵτινες ἔδωσαν τὸ προβάδι-

καὶ τοῦ ὁποίου ὀρισμέναι φιλολογικαὶ διορθώσεις δὲν εἶναι ἕτερόν τι, εἰ μὴ παραλλαγαὶ προ-

σμα εἰς τὰς γραφὰς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων πρὸς καθορισμὸν τῶν τύπων κειμένου (text-tupes), ὁ γνωστὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης H. J. V o g e l s χαράξας νέαν γραμμὴν ὑπεβίβασεν, ἐν τινὶ τρόπῳ, τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν τῶν ἑλληνικῶν μαρτύρων τῶν τύπων κειμένου (text-types) διατεινόμενος, ὅτι πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν τὴν μελέτην οὐχὶ ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, ἀλλ' ἐκ τῶν μεταφράσεων, καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων λατινικῶν καὶ συριακῶν τοιούτων (H. J. VOGELS, *Handbuch der neutestamentlichen Textkritik*, Muenster, 1923, σ. 228 ἐξ. · 1955, σ. 212).

Ἡ νέα αὕτη θεωρία τοῦ Vogels δὲν ἐνεθουσίασε τοὺς ἐρευνητὰς τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., διότι ὁ ἐν λόγῳ Γερμανὸς θεολόγος συνέκρινε δύο ἀνομοιογενεῖς καθ' ἑαυτὰς ἰδέας, ἤτοι τὴν προέλευσιν τῶν λατινικῶν καὶ συριακῶν μεταφράσεων πρὸς τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ἀρχαιότερου μέχρις ἡμῶν διασωθέντος ἑλληνικοῦ χειρογράφου. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς συγκρίσεως ταύτης διετύπωσε τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ μὲν προέλευσις τῶν μεταφράσεων, κυρίως δὲ τῶν λατινικῶν, ἀνάγεται εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα, ἡ δὲ προέλευσις τοῦ ἀρχαιότερου διασωθέντος ἑλληνικοῦ χειρογράφου εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα. «Reichen doch jedenfalls die lateinische und die syrische Übersetzung mit ihrem Wurzeln bis tief in das 2. Jahrh. hinab, also in eine Zeit, die wohl wenigstens 200 Jahre vor unseren ältesten griechischen Handschriften liegt» (ἐνθα ἀνωτέρω, σ. 231 ἐξ. ἢ ἐκδοσις 1955, σ. 212). Διατὶ ὅμως ὁ Vogels συγκρίνει τὴν προέλευσιν τῶν λατινικῶν μεταφράσεων πρὸς τὸ ἀρχαιότερον διασωθὲν ἑλληνικὸν χειρόγραφον καὶ οὐχὶ τὴν προέλευσιν τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῶν λατινικῶν (καὶ συριακῶν) μεταφράσεων πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ κειμένου τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων; Ἐὰν τυχὸν οὗτος προέβαιεν εἰς τὴν ὁρθὴν ταύτην σύγκρισιν, ἀσφαλῶς τότε θὰ διεπίστωνε τὸ ἀνακριβὲς τῆς μεθόδου αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ τῶν ἀρχαίων λατινικῶν μεταφράσεων ὑφίσταται ἐν χρονικὸν διάστημα ἐνὸς καὶ πλέον αἰῶνος.

Πρὸς τοῦτοις ἡ ἀνακάλυψις τῶν τελευταίων παπύρων, ἐκ τῶν ὁποίων 6 ἀνέρχονται εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα καὶ 30 εἰς τὸν τρίτον αἰῶνα, ἄνευ οὐδεμιᾶς πλέον ἀμφισβητήσεως ἐνθεν μὲν δίδει τὸ προβάδισμα εἰς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, τοῦ ὁποίου ἔπειτα τὸ κείμενον τῶν μεταφράσεων, ἐτέρωθεν δὲ θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν θεωρίαν ταύτην τοῦ Vogels.

Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ κειμένου τῶν μεταφράσεων καὶ τοῦ προβαδίσματος τῶν ἐσχάτως ἀνακαλυφθέντων παπύρων τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου μεταξὺ πολλῶν ἐτέρων ἐργασιῶν ἰδέ, ἐπὶ παραδείγματι, A. von HARNACK, *Zur Revision der Prinzipien der neutestamentlichen Textkritik: Die Bedeutung der Vulgata für den Text der katholischen Briefe und der Anteil des Hieronymus an dem Übersetzungsweck. Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament*, 7. Teil, Leipzig, 1916 · *Studien zur Vulgata des Hebräerbriefs*, ἐν *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie*, 1920, σελ. 179-201 (εἰς τὴν ὑπερτιμῇσιν τῆς ἀξίας τῆς Βουλγάτας, τὴν ὅποian ὁ πολὺς Harnack ἀνέπτυσεν ἐν τοῖς ὡς ἄνω μνημονευθεῖσιν αὐτοῦ συγγράμμασιν, ἀπήντησεν ἀρνητικῶς ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος M. HETZENAUER διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ *De recognitione principiorum criticae textus Novi Testamenti secundum Adolphum de Harnack*, Ratisbonae, 1921) · A. SOUTER, *The Text and Canon of the New Testament*, London, 1913 · S. LYONNET, *Les origines de la version arménienne et le Diatessaron (Biblica et Orientalia, XIII)*, Roma, 1950 · *La version arménienne des évangiles et son modèle grec*, ἐν *RB*, τ. XLIII, 1934, σελ. 69-87 · F. G. KENYON, *The Text of the Greek Bible*, London, 1949, σ. III · G. MALDFELD and B. METZGER, *Detailed List of the Greek Papyri of the New Testament*, ἐν *JBL*, τ. LXVIII,

ελθοῦσαι ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῆς πρώτης ἀποστολικῆς κοινότητος, μέρος τῶν ἐμπειριῶν τῆς ὁποίας ἐκφράζει ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Θεοῦ.

**

Λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος, ὡς καὶ τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος τῶν πατερικῶν παραθέσεων ἐπεταί, ὅτι ἕως οὗτο ἀνακαλυφθῶσιν ἕτεροι πάπυροι, οἱ ὅποιοι θέλουσι ρίψῃ νέον φῶς εἰς τὴν προαναθεωρητικὴν μορφήν τοῦ κειμένου τῶν πρώτων αἰώνων, οἱ Πατέρες θὰ παραμένωσιν ὡς μοναδικοί, ἀσφαλεῖς καὶ ἀληθεῖς μάρτυρες τοῦ κειμένου, τὸ ὅποῖον

1949, σελ. 359-370· G. MALDFELD, *Der Beitrag ägyptischer Papyruszeugen für den frühen griechischen Bibeltext*, ἐν *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek*, N.S.V. Folge, ed. H. Gerstinger, Vienna, 1956, σελ. 79-84· A. P. WIKGREN, *The Citation of Versional Evidence in an Apparatus Criticus*, ἐν *New Testament Manuscript Studies: The Materials and the Making of a Critical Apparatus*, ed. by Merril M. Parvis and A. P. Wikgren, Chicago, 1950, σελ. 99-106· *The Use of the Versions in New Testament Textual Criticism*, ἐν *JBL*, τ. LXVII, 1948, τ. 135-141· A. VOEOEBUS, *Neue Angaben über der textgeschichtlichen Zustände in Edessa in den Jahren ca 326-340. Ein Beitrag zur Geschichte der alt-syrischen Tetraevangeliums*, Stockholm, 1951· *Neue Materialien zur Geschichte der Vetus Syra in den Evangelienhandschriften. Ein vorläufiger Bericht über neuen Funde*, Stockholm, 1953· *Early Versions of the New Testament*, *Manuscript Studies*, Stockholm, 1954· K. ALAND, *Das Johannesevangelium auf Papyrus*, *Forschungen und Fortschritte*, XXXI, 1957, σ. 50· *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments: I. Gesamtübersicht*, Berlin, 1963· *Die alten Uebersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lectionare. Der gegenwärtige Stand ihrer Erforschung und ihre Bedeutung in der griechischen Textgeschichte*, Berlin, W. de Gruyter, 1972· A. F. KLIJN, *The value of the Versions for the Textual Criticism of the New Testament*, transl. by H. H. Oliver ἐν *The Bible Translator*, VIII, 1957, σ. 127-130· B. BOTTE and L. LELOIR, *Orientales de la Bible (Versions)*, ἐν *DBS*, VI, 807-834· M. BLACK, *The Syriac Versional Tradition*, ἐν K. ALAND, *Die alten Uebersetzungen des Neuen Testaments...* σελ. 120-159· B. FISCHER, *Das Neue Testament in lateinischer Sprache. Der gegenwärtigen Stand seiner Erforschung und seine Bedeutung für die griechische Textgeschichte*, ἐν K. ALAND, *ἔνθα ἀνωτέρω*, σ. 1-92· J. HOFMANN, *Das Neue Testament in äthiopischer Sprache. Probleme der Uebersetzung und Stand der Forschung*, ἐν K. ALAND, *ἔνθα ἀνωτέρω*, σ. 345-373· L. LELOIR, *La version arménienne du Nouveau Testament*, ἐν K. ALAND, *μνημ. ἔργον*, 300-313· G. MINK, *Die koptischen Versionen des Neuen Testaments. Die sprachlichen Probleme bei ihrer Bewertung für die griechische Textgeschichte*, ἐν K. ALAND, *ἔνθα ἀνωτέρω*, σ. 160-299· J. MOLITOR, *Das Neue Testament in georgischer Sprache. Der gegenwärtige Stand seiner Erforschung und seine Bedeutung für die Gewinnung des griechischen Urtextes*, ἐν K. ALAND, *ἔνθα ἀνωτέρω*, σελ. 314-344.

ἐκυκλοφορεῖτο μεταξὺ τῶν πιστῶν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ μορφή δὲν θὰ ᾔτο διάφορος τῆς μορφῆς ἐκείνης, ὅφ' ἣν τοῦτο παρουσιάζεται ἐν ταῖς βιβλικαῖς αὐτῶν παραθέσεσιν, αἵτινες θέτουσιν εἰς ἡμᾶς τὰ ἴδια προβλήματα, τὰ ὅποια θὰ ἔθετον, ἐὰν βεβαίως ἐσφύζοντο, τὰ ἀναρίθμητα χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Καισαρείας καὶ τὰ ὅποια ποσῶς δὲν θὰ διέφερον τῶν προβλημάτων, ἅτινα θέτουσιν εἰς ἡμᾶς οἱ ἐλάχιστοι διασωθέντες ἀρχαῖοι πάπυροι¹. Συνελόντι εἰπεῖν, αἱ βιβλικαὶ παραθέσεις τῶν Ἑλλήνων Πατέρων δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς βασιλικὴ ὁδὸς ἄγουσα εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς Κ.Δ.², διότι μέγας ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν προηγεῖται τῆς μαρτυρίας τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, ὡς καὶ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ.

Τὸ μείζονος σημασίας βιβλικὸν τοῦτο κείμενον τῶν Ἑλλήνων Πατέρων δὲν δύναται πάντοτε νὰ ταξινομηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς κατηγοριῶν τοῦ καινοδιαθητικοῦ κειμένου. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ πλησιάζουσι περισσότερον πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κειμένου τῶν ἀρχαίων παπύρων καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κειμένου τῶν ἀρχαίων καὶ μεταγενεστέρων κωδίκων. Πρόκειται, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφισβήτησεως, περὶ πραγματικοῦ καὶ ἀσφαλοῦς μάρτυρος ἐνὸς λίαν ἀρχαίου κειμένου, τὸ ὅποῖον δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων χειρογράφων τῆς Κ.Δ.

3. Πηγὴ τοῦ Προαναθεωρητικοῦ καὶ Παρακανονικοῦ Πατερικοῦ Εὐαγγελικοῦ Κειμένου.

Ἡ πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἀρῶνται οἱ Πατέρες τὸ κείμενον τοῦτο — πηγή, ἣτις χρησιμεύει καὶ ὡς ἀδιάσπαστος μεταξὺ των συνδετικὸς κρίκος — δὲν

1. Εἶναι περιττὸν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων διαφέρει τῆς ἱστορίας τῶν λοιπῶν βιβλίων τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ., ἥτοι τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν καὶ τέλος τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου.

2. Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ ἐξηγητοῦ M. - E. BOISMARD, *Critique textuelle et citations patristiques*, ἐν RB, τ. LX, 1953, σελ. 341-371. Ἰδὲ ὡσαύτως ἀνωτέρω, σ. 751, ὕπ. 2.

πρέπει, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει, νὰ ἀναζητηθῇ ἐκτὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τοῦναντίον αὕτη δέον, ὅπως ἀναζητηθῇ ἐντὸς τῶν κόλπων αὐτῆς, ἥτοι ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ κατηχήσει, ἢ, γενικώτερον, ἐν τῇ καθόλου διδασκαλίᾳ τῆς πρώτης Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἢ δῶρα καὶ ἡ ζωὴ τῶν μελῶν τῆς ὁποίας ἄρχονται καὶ καταλήγουσιν ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ κατηχήσει αὐτῆς. Οἱ διάφοροι ταγοὶ τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας ἐκμανθάνουσιν, ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, ἀπομνημονεύουσι τὸ ἱερὸν κείμενον οὐχὶ ὡς κείμενον αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ κυρίως ὡς κείμενον ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν κατηχητικῶν, λειτουργικῶν, κηρυγματικῶν, διδακτικῶν, ἱεραποστολικῶν καὶ λοιπῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς κοινότητος. Γενόμενοι οὗτοι οἰκεῖοι πρὸς τὴν λειτουργικὴν, ἱεραποστολικὴν, κατηχητικὴν, κηρυγματικὴν καὶ κοινωνικὴν πρᾶξιν καὶ δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας καθίσταντο ταυτοχρόνως οἰκεῖοι πρὸς τὸ ἐν χρήσει κείμενον, τὸ ὁποῖον ἡ ἰδίᾳ αὐτῶν Ἐκκλησία ἐχρησιμοποιεῖ, προκειμένου αὕτη νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς. Ἡ λατρεία καὶ ἡ κατήχησις, ἀφ' ἑνός, ὡς καὶ τὸ κήρυγμα καὶ ἡ διδασχὴ, ἀφ' ἑτέρου, τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας ἐβασίζοντο κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπὶ τῆς εὐαγγελικῆς καὶ ἱστορικῆς παραδόσεως τῶν προεσαγγελικῶν διηγήσεων ἢ κειμένων, εἶτα δὲ ἐπὶ τῶν κανονικῶν καὶ παρακανονικῶν εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν τοιούτων.

Οἱ Πατέρες τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου αἰῶνος, παραθέτοντες τὸ «παρὰ κ α ν ο ν ι κ ὸ ν» τοῦτο κείμενον, παραπέμπουσι συνήθως εἰς τοὺς Πατέρας τοῦ δευτέρου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αἰῶνος, ἰδιαίτερος δὲ εἰς τὸν Ἰουστῖνον, Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα καὶ ἅγιον Εἰρηναῖον. Φαίνεται ὅμως, ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν εἶναι συντάκτης, ἐν αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, τοῦ παρὰ κ α ν ο ν ι κ ὸ υ τ ο ὔ τ ο υ κ ε ι μ ῆ ν ο υ, διότι ἤδη πρὸ αὐτῶν οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες γνωρίζουσι τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς τοιούτου κειμένου, τὸ ὁποῖον καὶ παραθέτουσιν ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτῶν ὡς ἰσότιμον, ἰσόκυρον, ἰσοβαρὲς καὶ ἰσοστάσιον πρὸς τὸ μὴ εἰσέτι ὡς «κ α ν ο ν ι κ ὸ ν» καὶ ἐν τινι τρόπῳ «ἐπίσημον» κατὰ τὴν ἐποχὴν των κυκλοφορούμενον εὐαγγελικὸν κείμενον. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης εἰς ἐν ἀπόσπασμα τῆς Α' π ρ ὸ ς Κ ο ρ ι ν θ ῖ ο υ ς Ἐ π ι σ τ ο λ ῆ ς αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἄλλων γράφει: «...μάλιστα μεμνημένοι τῶν λόγων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, οὗς ἐλάλησεν διδάσκων ἐπιείκειαν καὶ μακροθυμίαν. Οὕτως γὰρ εἶπεν· Ἐλεᾶτε, ἵνα ἐλεηθῇτε· ἀφίετε, ἵνα ἀφεθῇ ὑμῖν ... ὃ μέτρῳ μετρεῖτε, ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν»¹. Τὸ ἀνωτέρω Κυριακὸν Λόγιον ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἀποσπασμάτων τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου (πρβλ. 5,7 καὶ 7,1 ἐξ., 12), χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν πιθανότητα ἀναφορᾶς καὶ συγγενείας αὐτοῦ μετὰ τοῦ παραλλήλου ἀποσπάσματος τοῦ Λουκ., 6,37 ἐξ.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ μορφή, ὅφ' ἣν ἀνα-

γινώσκεται τὸ σύνθετον τοῦτο κείμενον παρὰ Κλήμεντι Ρώμης, τυγχάνει παντελῶς ἄγνωστος εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. Ἀπ' ἐναντίας, ἡ ὑπαρξίς καὶ κυκλοφορία τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου μαρτυρεῖται ὀλίγον τι ἀργότερον καὶ ὑπὸ τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Πολυκάρπου, Ἐπισκόπου Σμύρνης¹. Οὗτος, παραλείπων ὀρισμένας χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ἐπαναλαμβάνει τὸ κατηχητικὸν τοῦτο κείμενον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης. Ἡ κυριωτέρα παράλειψις τοῦ Πολυκάρπου συνίσταται εἰς τὰς ἐκφράσεις: ὡς ποιεῖτε, οὕτω ποιηθήσεται ὑμῖν· ὡς δίδοτε, οὕτως δοθήσεται ὑμῖν· ὡς χρηστεύεσθε, οὕτως χρηστευθήσεται ὑμῖν. Ἡ ἐκ μέρους του παράλειψις τῶν ὡς ἄνω χαρακτηριστικῶν ἐκφράσεων τοῦ κειμένου Κλήμεντος τοῦ Ρώμης ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ εἰκάζωμεν, ὅτι οὗτος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ἀλλ' ὅτι οὗτος ἀπλῶς καὶ μόνον παραθέτει τὸ κείμενον προσυνοπτικῆς τιнос πηγῆς, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιοῖ ἢ Ἐκκλησία εἰς τὴν κατήχησιν αὐτῆς,² πρὸς τοῦτοις δὲ οὐδόλως εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀνεγινώσκετο αὕτη ὡς βιβλικὸν ἀνάγνωσμα ἐν ταῖς συνάξεσι τῶν πιστῶν. Ἐνεκα δὲ τῆς χρήσεώς της ταύτης ἐν τῇ κατηχήσει, τῇ διδαχῇ καὶ τῷ κηρύγματι, ἴσως δὲ καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ, ὑπέστη αὕτη, ὡς ἦτο φυσικόν, ὀρισμένας προσθαφαίρέσεις, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, κατὰ τὰς ὁποίας ἐγένετο χρῆσις αὐτῆς πρὸς ἡθικὴν οἰκοδομὴν τῶν μελῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἀνεπτυγμένην δὲ αὐτῆς μορφήν παραθέτει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης³.

Μετὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης ἀπαντῶμεν μίαν ἐτέραν, ἐξ Ἰσου σημαντικὴν, μαρτυρίαν, ἥτις καὶ ἐπιβεβαιοῖ τὴν εὐρεῖαν κυκλοφορίαν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένου ἐν τοῖς κόλποις τῶν διαφόρων κοινοτήτων τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες κεῖνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, περὶ τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Πρόκειται περὶ τῆς μαρτυρίας Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὅστις ἐπαναλαμβάνει τὸ ἀρχαιότατον τοῦτο κατηχητικόν, κηρυγματικὸν καὶ παραινετικὸν κείμενον τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, σχεδὸν αὐτολεξεῖ⁴. Ἡ κατὰ γράμμα δέ, περίπου, ἐπανάληψις τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος Ρώμης ὑπὸ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως θὰ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἐρευνητὴν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ δεύτερος ὑπέστη τὴν φιλολογικὴν ἐπίδρασιν τοῦ

1. ΠΟΛΥΚΑΡΙΠΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππισίους, II, 3.

2. Ἡ κατηχητικὴ μορφή τοῦ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματος δεόντως ἐτονίσθη καὶ ὑπὸ ἐτέρων ἐρευνητῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὑπὸ τῶν H. KÖSTER καὶ L. E. WRIGHT (ἰδὲ G. ZAPHIRIS, μνημ. ἔργον, σ. 202, ὑπ. 3).

3. E. Massaux ἀποκορῶν ὡσαύτως πᾶσαν φιλολογικὴν ἐξάρτησιν τοῦ Πολυκάρπου ἐκ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης ἀποδέχεται, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Σμύρνης ἀρύεται τὴν παράθεσιν αὐτοῦ ἐκ τῆς πρωταρχικῆς κατηχήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις προϊόντος τοῦ χρόνου ἐφθασεν εἰς τὸ τελικὸν αὐτῆς στάδιον ἀναπτύξεως (πρβλ. μνημον. ἔργον, σελ. 167-168).

4. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, Στρωματεῖς, II, XVIII, 91,2.

πρώτου. Φρονοῦμεν, ἐν τούτοις, ὅτι ὁ διευθυντὴς τῆς ἀρχαίας Κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας δὲν ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κειμένου τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, διότι καὶ μόνον ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀντικατάστασις τῆς φράσεως «ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν» διὰ τῆς φράσεως «ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν» εἶναι ἱκανὴ νὰ μαρτυρήσῃ ἐναντίον τῆς φιλολογικῆς ἐπιδράσεως τοῦ πρώτου ἐπὶ τοῦ δευτέρου. Παρὰ τὴν ὑπαρξίν τῆς ὡς ἄνω διαφορᾶς, θὰ ἡδύνατό τις ἐν τούτοις νὰ υποθέσῃ, ὅτι συντάκτης τοῦ παρακανονικοῦ ἢ ἐξωκανονικοῦ κατηχητικοῦ τούτου κειμένου εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης ἢ, ἐὰν τοῦτο δὲν εὐσταθῇ, τοῦλάχιστον εἷς ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. Οὐ μὴν ἀλλὰ ἀδυνατοῦμεν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίσκοπος Ρώμης προέβη εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος παρακανονικοῦ κειμένου, διότι τὸ ὅλον αὐτοῦ ἔργον, πλὴν τῆς ἀπανταχοῦ ἀπαντωμένης χριστολογίας του, ἔχει καὶ πολλά, κυρίως μεσιτικοῦ χαρακτῆρος, λειτουργικὰ στοιχεῖα¹, ἅτινα δὲν εἶναι, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἴδια χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἥς οὗτος προΐσταται, ἀλλ' εἶναι ταῦτα κύρια χαρακτηριστικὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς πρωτοχριστιανικῆς κοινότητος τῆς Παλαιστίνης, τῆς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἀντιγράφει τὴν ἀνώνυμον αὐτῆς λειτουργικὴν πρᾶξιν τὴν χρησιμεύσαν ὡς κατ' ἐξοχὴν ὑπόβαθρον διὰ τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας². Μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἐκεῖνης τῆς Ρώμης ὑπάρχει στενωτάτη καὶ διαρκὴς ἐπαφή. Λόγω δὲ τῆς στενωτάτης ταύτης ἐπαφῆς ὑπάρχει καὶ ἀμοιβαία ἐπίδρασις τῆς μιᾶς κοινότητος ἐπὶ τῆς ἄλλης. Κλήμης ὁ Ρώμης γνωρίζει καλῶς τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας τῆς Παλαιστίνης, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ παραλαμβάνει οὗτος τὰ λειτουργικὰ αὐτῆς στοιχεῖα, ἅτινα ἐν συνεχείᾳ τὰ διευρύνει προσαρμόζων ταῦτα πρὸς τὰς ἰδίας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας του. Τὰ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας δὲ τῶν Ἱεροσολύμων εἰλημμένα λειτουργικὰ στοιχεῖα ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης τὰ διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον. Ἀντὶ παντὸς ἐτέρου παραδείγματος ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «ἐφφαθὰ» (πρβλ. Μάρκ., 7,34)

1. Μεταξὺ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τῆς Διαχῆς τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχουσι πολλαὶ ὁμοίαι λειτουργικαὶ ἐκφράσεις. Αἱ ἐκφράσεις αὗται δὲν ὀφείλονται εἰς φιλολογικὴν τινὰ ἐπίδρασιν τοῦ ἐνὸς συγγραφέως ἐπὶ τοῦ ἐτέρου, ἀλλ' αὗται προέρχονται ἐκ τινος κοινῆς πηγῆς Ἰουδαioχριστιανικῆς ἢ καθαρῶς χριστιανικῆς προελεύσεως.

2. Ἀνάπτυξις ἀτομικῆς θεολογίας ἐκτὸς καὶ μακρὰν τῶν κόλπων τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει. Χαρακτηριστικὸν δὲ γνώρισμα τῶν μελῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς κοινότητος εἶναι ἡ παντὶ τρόπῳ καὶ μέσῳ ἀναζητήσις καὶ ἐπίτευξις τῆς μυστικῆς αὐτῶν ἐνώσεως μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ὅστις καὶ ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον τῆς ζωῆς αὐτῶν. Τὰ μέλη τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας γράφουσιν οὐχὶ ὡς μεμονωμένα ἄτομα, ἀλλ' ὡς μέλη τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, διὸ καὶ χαρακτηρίζονται ταῦτα ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων «ὡς ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας».

ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Μιλάνου¹. Ὁ περὶ οὗ δὲ ὁ λόγος ὅρος τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου εἶναι εἰς καθαρῶς λειτουργικὸς ὅρος χρησιμοποιοῦμενος ὑπὸ τῆς πρώτης Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸ βάπτισμα.

Ἡ ὑπαρξίς λειτουργικῶν στοιχείων, περισσότερον μεσιτικοῦ καὶ ὀλιγώτερον εὐχαριστηριακοῦ χαρακτήρος, ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῇ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης μαρτυρεῖται ὑπὸ πολλῶν αὐτῆς κεφαλαίων², ἰδιαίτερος δὲ ἐκ τοῦ κεφ. XXXIV, 1-7, ὅπου ἀνευρίσκει τις ὠρισμένα στοιχεῖα, ἐὰν μὴ τῆς τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας, τοῦλάχιστον εὐχολογικοῦ χαρακτήρος. Τὰ εὐχολογικὰ δὲ ταῦτα κείμενα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος ἐχρησιμοποιοῦντο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δι' ὠρισμένας ὀλιγώτερον ἐπισήμους συνάξεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης³. Τέλος, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῶν λειτουργικῶν στοιχείων τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος, δέον

1. Πρβλ. H. B. SWETE, *The Gospel according to St. Mark*, 4th ed., London, 1920, σ. 161· E. KLOSTERMANN, *Das Markusevangelium*, Tübingen, 1926, σ. 84.

2. Ἰδὲ II, XXXII, LV, LVIII, LIX, 3-4: ἐλπίζειν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον πάσης κτίσεως ὄνομά σου, ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὕψιστον ἐν ὑψίστοις, ἅγιον ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενον... ἀξιοῦμέν σε, δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν, τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον, τοὺς ταπεινοὺς ἐλέησον, τοὺς πεπτωκότας ἔγειρον, τοῖς δεομένοις ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσθενεῖς ἰάσαι, τοὺς πλανωμένους τοῦ λαοῦ σου ἐπιστρέψον· χόρτασον τοὺς πεινῶντας, λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενοῦντας, παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχοῦντας... LX, 1-4: Σὺ τὴν ἀνάανον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας, σύ, κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς... ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα καὶ πλημμελείας... καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμὸν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ ... ναί, δέσποτα, ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ... LXI, 1-3: Τοῖς τε ἀρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς, σύ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ... δός, κύριε, ὕψιαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν... σὺ γάρ, δέσποτα ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν... σύ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ ... δι' οὗ σοὶ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν· LXIV.

3. Ἰδὲ A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, 3e édit. revue par Dom B. Botte, Chevetogne-Paris, σελ. 57. Ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ἰδὲ ὡσαύτως W. C. VAN UNNIK, *I Clement 34 and the Sanctus*, ἐν *VCh*, τ. V, 1951, σελ. 204-248· G. KRETSCHMAR, *Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie*, Tübingen, 1956, σελ. 144 ἐξ· G. BORNKAMM, *Das Anathema in der urchristlichen Abendmahlsliturgie*, ἐν *Das Ende des Gesetzes, Paulusstudien*, München, 1963, σελ. 130 ἐξ· F. PROBST, *Liturgien der drei ersten christlichen Jahrhunderte*, 1870, σ. 45· J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers*, I, 1890, σελ. 389 ἐξ· F. H. CHASE, *The Lord's Prayer in the Early Church*, ἐν *Texts and Studies*, I, 3, Cambridge, 1891, σελ. 15 ἐξ· P. PRIGENT, *Ce que l'oeil n'a pas vu, I Cor.*, 2,9, ἐν *ThZ*, τ. XIV, 1958, σ. 426· *Apocalypse et Liturgie*, Neuchâtel, 1964, σ. 59· D. FLUSSER, *Sanctus und Gloria*, ἐν *Abraham unser Vater. Juden und Christen im Gespräch über die Bibel Festschrift für O. Michel*, Leiden-Köln, 1963, σελ. 129-152.

ἐνταῦθα νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη περιέχει ὡσαύτως καὶ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς Ἰουδαϊκῆς κοινότητος. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, μεταξὺ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης καὶ τῶν δύο πρώτων καὶ δύο τελευταίων ἐκ τῶν ὀκτὼ Ἰουδαϊκῶν εὐλογιῶν (Schemoneh Esreh) ὑπάρχουσιν, ὡς ἀπέδειξεν ὁ διαπρεπὴς πατρολόγος J. B. Lightfoot¹, πολλὰ παράλληλα στοιχεῖα.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, εἶναι περισσότερον εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ Κλήμης Ρώμης ἀρύεται τὸ παρὰ κανονικὸν ἢ ἐξωκανονικὸν² τοῦτο κείμενον ἐκ τινος γραπτῆς ἢ, ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, προφορικῆς πηγῆς, ἥτις εὐρύτατα ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ἀποτελέσασα μέρος καὶ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς κατηχήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἢ νὰ εἰπωμεν, ὅτι οὗτος συνέταξε μίαν συλλογὴν Κυριακῶν Λογίων, μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν βιβλικόν, πατερικὸν ἀπόσπασμα.

Ἐὰν τυχὸν ὑποθέσωμεν, ὅτι Κλήμης ὁ Ρώμης εἶναι ὁ κύριος συντάκτης τοῦ κατηχητικοῦ τούτου κειμένου, τότε ἡ γνῶσις τούτου ὑπὸ τοῦ συγχρόνου αὐτοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης παραμένει, ἐὰν μὴ ἀνεξήγητος, τοῦλάχιστον λίαν προβληματική. Ὅθεν, εἶναι προτιμότερον νὰ διατυπώσωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἀμφότεροι οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες γνωρίζουσι προσυνοπτικὴν τινα πηγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παραπέμπουσι, ἢ νὰ εἰπωμεν, ὅτι αὕτη συνετάγη ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ἐν συνεχείᾳ δέ, καὶ μάλιστα ἐντὸς λίαν βραχυτάτου χρόνου, μετεδόθη αὕτη καὶ εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας, αἵτινες καὶ τὴν εἰσῆγαγον ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν κατηχήσει, διδασκῇ καὶ λατρεῖα. Πρὸς τούτοις δὲν πρέπει νὰ διαλάβῃ τῆς προσοχῆς ἡμῶν καὶ τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονός, ὅτι ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης, παραμένων μακρὰν πάσης ἄλλης παραδόσεως καὶ ἐπιδράσεως, ἀντιπροσωπεύει τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας, ἡγουν τὴν παράδοσιν τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου³. Ὑπὲρ τῆς ὑποθετικῆς ἡμῶν προτάσεως ἢ λύσεως θὰ συνηγόρει, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ γνῶσις καὶ παράθεσις τῆς πηγῆς ταύτης ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου Σύρου συγγραφέως τῆς Διασκαλίας, καίτοι, ἀληθῶς εἰπεῖν, δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς ταυτοσύμου πρὸς τὴν τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τοῦ Πολυκάρπου πηγῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ κυκλοφορία τοῦ κειμένου τούτου, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φοράν μαρτυρεῖται ὑπὸ Κλήμεντος Ρώμης, ἐν τοῖς κόλποις τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν τριῶν κέντρων τῆς Ἀποστολικῆς καὶ μεταποστολικῆς περιόδου δὲν θὰ

1. J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers, Pt. I, vols I and 2, S. Clement of Rome*, London, 1890, σ. 394 ἐξ.

2. Καταχρηστικῶς γίνεται ἐνταῦθα χρῆσις τῶν ὄρων τούτων πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ὑφίσταται κανονικὸν κείμενον ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔκδοσιν τοῦ ὄρου τούτου.

3. Πρβλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, "Ελεγχος ψευδωνύμου γνώσεως, III, 3, 4.

ἦτο ἱκανὴ νὰ ὀδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἐνὸς γραπτοῦ ἢ, ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, προφορικοῦ προσυνοπτικοῦ ἢ, μᾶλλον, προευαγγελικοῦ κειμένου ἢ Λογίου, τὸ ὅποῖον κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκυκλοφορεῖτο ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας (κοινότητος) τῶν Ἱεροσολύμων, εἶτα δὲ μετεδόθη καὶ εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Συρίας καὶ τῆς Ρώμης;

Ἡ τυχὸν ἀπόδοσις τῆς συντάξεως τοῦ ὡς ἄνω προευαγγελικοῦ κειμένου εἰς τὸν Κλήμεντα Ρώμης συνεπάγεται, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ συντάκτης *συλλογῆς* τινος *Κυριακῶν Λογίων*. Μία τοιαύτη ὅμως ὑπόθεσις οὐδόλως θὰ ἔρριπτε φῶς εἰς τὴν καταγωγὴν τοῦ ὡς ἄνω κειμένου, ἥτις πρέπει, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, νὰ τοποθετηθῇ ἐν τῷ ἀρχικῷ πυρῇ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἀντὶ νὰ ἐπιλύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος Ρώμης τὸ καθιστᾷ ἔτι σκοτεινότερον καὶ ἅμα πολυπλοκώτερον. Ἐὰν πράγματι Κλήμης ὁ Ρώμης συνέταξε *Συλλογὴν* τινὰ τῶν *Κυριακῶν Λογίων*, ἐν ἣ συμπεριέλαβε καὶ τὸ ὑπὸ μελέτην ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχωμεν πληροφορίαν, ἐὰν οὐχὶ ἀμέσους, τοῦλάχιστον ἐμμέσους ἐκ τῶν συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων αὐτοῦ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, οἵτινες ποιοῦνται μνηεῖαν μόνον τῆς ἐπιστολῆς ἢ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ πρὸς Κορινθίους.

Μία τοιαύτη ἐκ μέρους τοῦ Κλήμεντος συγγραφὴ *Συλλογῆς Κυριακῶν Λογίων*, ἥτις θὰ εἶχε μεγαλυτέραν σημασίαν καὶ ἀξίαν διὰ τὰ μέλη τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ἐκείνην, τὴν ὅποιαν κέκτηται ἡ ἐπιστολὴ αὐτοῦ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀγνοηθῇ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος. Ἡ μεγάλη δὲ σιωπὴ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τοῦ Παπῆ, τῶν Ἀπολογητῶν, τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου, τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν Ἀλεξανδρινῶν, Καππαδοκῶν καὶ Ἀντιοχέων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων δὲν πρέπει ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ χωρισθῇ ἐτέρας τινὸς σιωπῆς, τὴν ὅποιαν οὗτοι τηροῦσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν πληροφορίαν, τὴν ὅποιαν ὁ συγγραφεὺς τοῦ τρίτου Εὐαγγελίου καὶ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων παρέχει εἰς ἡμᾶς. Τῷ ὄντι! Οὐδαμοῦ ἐν ταῖς συγγραφαῖς τῶν Πατέρων εὐρίσκομεν πληροφορίαν περὶ τῶν ἀγνώστων ἐκείνων συγγραφέων, οἵτινες «ἐπεχείρησαν», κατὰ τὸν Λουκᾶν, «ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπὴρέται γενόμενοι τοῦ λόγου» (Λοὺκ., 1,1 ἐξ.).

(Συνεχίζεται)